PROVO

DE AS 83

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zestiende jaargang, nr. 83 — juli - september 1988.

De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.

Jaarabonnement: f 22,–; buiten Benelux f 28,–.
Bestelling: door storting op giro 44 60 315 van Stg. De AS, Moerkapelle.

Druk: Macula, Boskoop. *Zetwerk*: Wil van Dam, Utrecht.

Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.

Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Marli Huijer, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.

Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkte mee: Jan Bervoets. en Chris Roemen.

NA DE EXPLOSIES VAN DE JAREN ZESTIG

Rudolf de Jong

De jaren zestig: 'Het' leek mogelijk. 'Het' leek te beginnen. Alleen wat 'het' inhield was niet geheel duidelijk. In ieder geval wel iets totaal anders dan het bestaande, iets revolutionairs. En waar men tegen was, was duidelijk. De bestaande maatschappelijke en politieke structuren. Een bepaald moment is niet aan te geven, wel een aantal momenten, en eveneens een aantal trefwoorden: burgerrechten (voor de zwarten) in de VS, studenten, New Left, Vietnam, Parijse meirevolutie, Praagse lente, voor velen ook Cuba en Che Guevara, voor Nederland in ieder geval Provo.

Het is lang voorbij en wat heeft het uiteindelijk opgeleverd? Het lijkt soms zelfs verbazingwekkend dat het woord *Provo* is blijven voortleven en niet geheel in de vergetelheid is weggezakt. En toch... Het eerste opvallende aspect van al de uitingen van verzet was het totaal onverwachte karakter ervan. 'Frankrijk verveelt zich' luidde de titel van een beroemd geworden artikel in het Franse dagblad *Le Monde* aan de vooravond van de Parijse studentenopstand van mei 1968, beroemd geworden omdat het aan de *vooravond* geschreven werd. Pas achteraf is men allerlei verklaringen, samenhangen en voorgeschiedenissen gaan ontdekken. Toen het gebeurde was het volstrekt verrassend, ook, voor alles en iedereen die zich als links presenteerde. De nieuwe bewegingen en de uitbarstingen waren niet zo makkelijk te plaatsen en de reacties waren — ook bij anarchisten, ook bij mij — aanvankelijk terughoudend, of zelfs vijandig.

PROVO

Later heb ik *Provo* — en de *Kabouterbeweging* — eens vergeleken met bepaalde revolutionaire groepen in de kunst, zoals de Franse impressionisten, De Nieuwe Gids, Cobra. Groepen meest jonge vernieuwers in de kunst, die geheel nieuwe dingen maken en zich op explosieve wijze verzetten tegen bestaande, verstarde kunstvormen. Om na de ontploffing zelf uiteen te vallen, waarbij de leden van de groepen elk hun eigen weg gaan. Hun kortstondig gezamenlijk optreden heeft echter blijvend iets veranderd en is niet weg te denken uit de geschiedenis van de schilderkunst of de literatuur.
Zo is het tenslotte ook niet verwonderlijk dat de naam *Provo* is blijven voortleven. Provo is waarschijnlijk de enige beweging geweest die zichzelf heel bewust — zij het op wat rommelige, ongestructureerde en misschien zelfs wat autoritaire manier — in 1967 heeft opgeheven tijdens een laatste happening. Direct daarna maakte de Provo-tekenaar Willem een prent op de dood van Provo. Een politieagent en een justitieman staan lachend op het graf van Provo zonder dat zij in de gaten hebben dat vanuit het graf de grond onder hun voeten wordt weggezaagd. En hoezeer wij nu in een periode van reactie en van politieke tamheid leven, de *vanzelfsprekendheid* waarmee vroeger tegen de autoriteiten werd opgekeken is veranderd.

Door Provo of met Provo? Ik meen het laatste. In de eerste plaats stond Provo niet op zichzelf. *Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*, luidde de ondertitel van een boek, *Provo*, dat in die tijd verscheen.
Hoewel 'deelverschijnsel' geen fraai woord is, geeft het de positie van Provo tussen allerlei andere verschijnselen in Nederland en de wereld aardig weer.

Er zijn maatschappelijk en cultureel belangrijker deelverschijnselen geweest. Denk aan de rooms-katholieke kerk in Nederland. En ondanks alle autoritaire wind uit Rome is ook hier de vanzelfsprekendheid waarmee tegen de hiërarchische autoriteiten werd aangekeken nooit meer teruggekomen, integendeel. In de tweede plaats had Provo een voor mij indertijd heel verrassend effect op wat Provo zelf noemde het klootjesvolk. Allerlei 'burgerlijke' mensen, die bepaald niet tot het provotariaat behoorden, er zelfs niet aan dachten of ooit over gedacht hadden om wie of wat dan ook te provoceren, amuseerden zich kostelijk in die Provodagen vanwege alle ontmaskering van de autoriteiten en van hun arrogantie. De arrogantie in zijn hemd, dat was tenslotte het meest spectaculaire effect van Provo. Grappig genoeg bracht Provo met zijn aanvankelijk sterk polariserend taalgebruik ook geen polarisatie in de *samenleving* teweeg, zelfs niet in de politiek.

Hetgeen wel het geval was bij de Franse meirevolutie in 1968. De Franse studentenopstand heb ik wel eens een echte, maar ook zeer beperkte revolutie genoemd. 'Echt' omdat allerlei aspecten van een revolutie aanwezig waren. 'Beperkt' omdat de revolutie beperkt bleef tot de wereld van de studenten en het onderwijs. Dit ondanks allerlei verwoede pogingen tot uitbreiding ervan, naar de arbeiders en – via actiecomité's – naar de wijken en buurten.
De staatsmacht en de politie waren verdwenen, de macht was inderdaad op straat, maar alleen in de Parijse studentenwijk, het Quartier Latin. *De verbeelding was aan de macht,* maar niet bij de arbeiders, die wèl staakten maar zonder enige revolutionaire fantasie; voor traditionele looneisen binnen het bestaande systeem. Zij gingen niet de straat op maar bleven in hun 'bezette' fabrieken. Dat leek verbazend revolutionair, maar was het tegenovergestelde.
Een bezetting is alleen *zinvol* om te beletten dat onderkruipers tijdens een staking de bedrijven draaiende houden of om zelf de bedrijven – en het produktieproces – in handen te nemen. Van het één noch het andere was sprake. In de bedrijven waren de arbeiders van de revolutionaire studenten en gebeurtenissen afgesneden, als het ware de gevangenen van de openlijke *anti-revolutionaire* communistische vakbeweging en partij.
De leuze 'eenheid van studenten en arbeiders' was even fraai als onwaar. En de reactie die met de rechtse verkiezingsoverwinning op deze revolutie volgde, was als die revolutie zelf, even echt maar ook even beperkt. De afzijdigheid van de Franse arbeiders in 1968 stond niet op zichzelf. In de VS behoorden de industrie-arbeiders en hun organisaties veelal tot de verdedigers van de Amerikaanse politiek in Vietnam. In West-Duitsland en elders maakten slechts weinig arbeiders zich druk om de zaken waarvoor de studenten warm liepen. De stemmen die Provo in 1966 en de Kabouters in 1970 bij de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen verkregen, kwamen niet uit arbeiderskringen, maar waren afkomstig van beter betaalde en beter opgeleide kiezers.
In Frankrijk ondervonden de studenten de meeste weerklank onder het kader, niet die van de vakbeweging, maar die in de bedrijven en op de departementen, en ook bij de mensen die in een positie zitten waarbij zij geen macht hebben, maar wel in staat zijn het geheel en dus ook de machtsstructuur en de machtsuitoefening kritisch te kunnen beoordelen.
Kijk je naar de sociaal-politieke thema's die centraal stonden bij de bewegingen van de jaren zestig dan zie je dat ze niet direct in de sfeer van de arbeid of de produktiviteit liggen: de universiteit, het onderwijs, burgerrechten, zelfbeheer, milieu, Vietnam, de autoritaire structuren in het algemeen. Later is wel gepoogd – vooral vanuit min of meer marxistische opvattingen – toch verbindingen te leggen met de traditionele wereld van de arbeiders. Bijvoorbeeld dat studenten ook *arbeiders* zijn. Het waren wel intelligente, maar toch ook wat geconstrueerde uiteenzettingen. (Bakoenins beschouwingen over het verschil tussen arbeiders en intellectuelen – bezitters van het produktiemiddel kennis – bleven overigens buiten beeld in deze uiteenzettingen.)

En andersom. De grote arbeidersacties in de achter ons liggende jaren sluiten niet aan bij de thema's van de nieuwe sociale bewegingen. De grote mijnstakingen in Engeland en België, evenals die in Spanje, richtten zich tegen de sluitingen van de mijnen, niet op de *controle* van de arbeiders over de bedrijven. Zij zijn wel tegen autoritaire maatregelen van de regering gericht, maar niet tegen de autoritaire structuren. Men verlangt dat dezelfde regering

waartegen men actie voert de problemen oplost.

POSITIEF ANARCHISME

Wat gebeurde er na de explosies van de jaren zestig? In de eerste plaats een trieste ontwikkeling. De uitbarstingen zelf waren nogal anarchistisch geweest, al moet men voorzichtig zijn met dat woord; veelal was het meer een onbewust en halfbewust dan een bewust of volledig anarchisme geweest. *Anarchiserend* is een vaag woord maar daarom hier wel op zijn plaats. Spoedig traden echter allerlei heel bewust autoritaire opvattingen en stromingen naar voren, die zich meester trachtten te maken van hetgeen de explosies hadden losgemaakt.

De revolutionaire verbeeldingskracht maakte plaats voor de oude vertrouwde beelden van Marx, Lenin en Trotski, aangevuld met dat van Mao. (Dit vertrouwde beeld werd geprojecteerd op 'mei 1968'. De foto's van de Parijse revolutie tonen nog al eens de voorplaats van de Sorbonne waar trotskistische, maoïstische en andere marxistische groeperingen hun stands hadden. Dit was echter een vrijplaats *buiten*, voor iedereen. De revolutie zelf vond plaats *in* de Sorbonne en de andere onderwijsgebouwen, en niet erbuiten.) Het heeft een hoop kwaad aangericht, maar is thans meer verleden tijd dan de explosies zelf.

Gelukkig is er ook een tweede, een minder trieste ontwikkeling. In het boek *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel* trachtte ik in een beschouwing over Provo aan te knopen bij de 'stille anarchistische revolutie'. Dit begrip was van Peter Heintz uit zijn boek *Anarchismus und Gegenwart* uit 1951 (herdrukt door Kramer Verlag).

Heintz constateerde het falen van de oude anarchistische beweging, die vanaf de negentiende eeuw alle autoritaire structuren langs revolutionaire weg had willen vernietigen. Tegelijkertijd zag hij een doordringen van de anarchistische idee op velerlei gebied, in de kunst, in de opvoeding, in allerlei onderlinge verhoudingen. Hier ontdekte hij pogingen om tot niet-autoritaire structuren en relaties te komen. Heintz noemde het streven om een wereld op te bouwen zonder autoritaire structuren *'positief anarchisme'*; de strijd uit de negentiende eeuw tegen de bestaande autoritaire structuren *'negatief anarchisme'*.

In mijn artikel vroeg ik mij af of Provo misschien een *doorbraak* kon zijn van de stille anarchistische revolutie en wel naar het directe politieke toneel toe. Nu weten wij het antwoord: een doorbraak werd het niet. We weten nog een antwoord: de stille anarchistische revolutie is niet tot stilstand gekomen na de explosies in de jaren zestig. Allerlei ontwikkelingen kwamen pas daarna goed op gang: de emancipatiegolf, milieubeweging, denken over oorlog en vrede, kernbewapening, krakersbewegingen, alternatieve leef- en produktieve vormen, de libertaire beweging zelf. Het is soms meer vallen (en harder) dan opstaan, maar veel past wel in een stille ontwikkeling, een tastend zoeken, naar *positief* anarchisme.

Ik wil het niet optimistisch voorstellen. Dat autoritaire stromingen in de jaren zeventig zich weer betrekkelijk breed konden maken, dat zoveel dat hoopvol en anti-autoritair begon in crisis raakte (bijvoorbeeld de krakers), wijst ook op libertair *onvermogen*.

Onvermogen om vorm te geven aan positief anarchisme. Het is leuk om over 'positief anarchisme' te praten, maar de *machtsstructuren* die het 'negatieve anarchisme' aanviel — staat, kapitaal, kerk — zijn wel veranderd maar niet verdwenen. In veel opzichten zijn zij sterker en dominanter dan ooit en de geest van de opstand lijkt in een diep dal verdwaald te zijn. Dit jaar viel het 'Frankrijk verveelt zich' weer te beluisteren bij de Franse presidentsverkiezin-

gen. De Amerikaanse worden niet opwindender en elders is het niet anders. Alleen in Sovjet-Rusland wordt – van bovenaf, maar toch – de verveling aardig doorbroken. Een explosie is nergens in zicht. Maar is dat ooit het geval? Het anarchisme is altijd een beweging van korte hevige periodes geweest, van kortstondige heftige ups en langdurige downs. Van de verwachtingen en de hoop rond Provo en mei 1968 is weinig terechtgekomen. De wereld is echter minder vastgeroest in vanzelfsprekendheid en zelfgenoegzaamheid dan vóór de jaren zestig. En of je aan een vooravond staat, ontdek je pas achteraf.

'EN TOEN KWAM PROVO...!' HERINNERINGEN AAN DE JAREN ZESTIG

Wim de Lobel

Zaterdag 30 juni 1962: geweldloos verzet, een sit-downdemonstratie op het Buitenhof te Den Haag. De actie was gericht tegen de Amerikaanse kernproeven op Christmas-Island en de opslag van kernkoppen in Soesterberg en Volkel. De activiteiten waren georganiseerd door de Ban-de-bom jongeren van het Haags lyceum, die in november 1961 reeds een protest- en sit-downactie hadden gehouden op de Laan van Meerdervoort te Den Haag.

Het was een zonnige dag en 's middags klokke half vier werd de parkeerplaats op het Buitenhof bezet door zo'n kleine 200 demonstranten. Wij als redactie van *De Vrije* (Erica Wagner, Zweitze Hofman en mijn persoontje) en nog enkele andere medewerkers namen met nog wat Rotterdamse Ban-de-bommers ook deel aan het protest. Opmerkelijk was het aantal jonge deelnemers.
Er had zich inmiddels ook een flinke menigte belangstellenden verzameld om het hele gebeuren. Wat wil je in het hartje van de Residentie? Ook de politie was blijkbaar verwittigd want met loeiende sirenes kondigde zij haar komst aan. Op hun sommatie om op te staan en zich te verspreiden werd, op enkele uitzondering na, geen gehoor gegeven. Voor de politie zat er niets anders op dan de weerstrevers één voor één in te laden in de inmiddels ook gearriveerde overvalwagens. Ging dat niet goedschiks, dan werd het trekken, sleuren en sjouwen door de zo'n 50 man Hermandad. Via een luidsprekers werden de omstanders gemaand om door te lopen want zo luidde de order: 'De demonstratie is illegaal. Ook zij die zich niet op afstand houden worden opgepakt'.
Nu zat er nog een addertje onder het gras (plaveisel?), want terwijl de politie druk doende was met het verwijderen van de opposanten, waren (volgens planning) enkele Ban-de-bommers met een rubberbootje naar het eilandje in de Hofvijver gevaren en hadden daar de Ban-de-bom vlag met nog een spandoek geplant. (De gemeentevlag werd heergehaald.) Dit weer tot ongenoegen van Rechts Jong-Nederland (groep Dettmeijer) die aan deze manifestatie een eind trachtte te maken door gekleed te water te springen, waardoor het zowaar in een vechtpartijtje ontaardde.
Op het politiebureau werden natuurlijk personalia en andere gegevens van de actievoerders genoteerd en procesverbaal opgemaakt. Inmiddels waren ook de druipnatte eilandbezetters gearri-

veerd. Het viel mij (als dertiger) op dat vele jongeren naar huis mochten bellen om pa of ma te laten weten dat ze op het politiebureau zaten. Wat was het geval? Minderjarigen moesten door ma of pa persoonlijk worden afgehaald. En dan, hoe zal ik het zeggen, het 'nette spreken' frappeerde mij. Ik, als bouwvakker, had hier *niet* te doen met 'het gewone volk' of nozems, maar – met enige overdrijving – met de betere stand, met studenten die aan het protesteren waren geslagen. Een verschijnsel dat mij al meer was opgevallen bij de verschillende anti-atoombommarsen die in den lande waren gehouden.

DE VRIJE

Deze marsen waren eigenlijk de oorzaak dat wij als uitgevers van en groep rond De Vrije contacten kregen met jongeren. Want wat deden wij? Wij maakten tijdens die manifestaties propaganda voor onze ideeën, omdat wij vonden dat die atoombom maar een deelprobleem was van het militarisme en het politiek-maatschappelijk gebeuren. Tevens redeneerden wij dat mensen die aan protestacties deelnamen, dermate gemotiveerd waren dat wij allicht een deel van hen konden interesseren voor onze anarchistische ideeën.
Nu waren wij juist in dat voorjaar een actie aan het voeren voor de (toen nog) totaal-weigeraar Dries Brunia. Deze kameraad, die zelfs in hongerstaking ging tegen zijn opsluiting, ondersteunden wij door landelijk pamfletten te verspreiden en motto's aan te plakken op openbare gebouwen, reklamezuilen, en dergelijke met de tekst: 'Dries Brunia die in hongerstaking is en alle andere dienstweigeraars moeten vrij!'. Tijdens de Paas-anti-atoombommars van eind april 1962 te Amsterdam hadden wij duizenden pamfletten uitgedeeld en vele motto's, tot op politiewagens toe, opgeplakt. Deze Brunia-actie haalde ook de burgerlijke pers. Daarnaast deelden wij oude exemplaren van De Vrije uit, wat uiteindelijk het beoogde succes opleverde.
Vandaar dat ik een uitnodiging ontving van Roel van Duyn en zijn Haagse vrienden om een vergadering van hun Ban-de-bom beweging in Den Haag bij Hans Kortweg bij te wonen. Dat was voorafgaand aan de sit-downactie van 30 juni. Daar nu werd ik ingewijd in het geheim van de Buitenhof-actie, namelijk het bezetten van het eilandje in de Hofvijver. Roel vond dat ik dat wel mocht weten, maar mondje dicht natuurlijk! Tevens beloofden zij mij zich voor de actie rond Dries Brunia in te zullen zetten.
Die contacten met kontesterende jongeren vonden wij als De Vrije-groep vanzelfsprekend belangrijk. Toen wij *De Vrije Socialist* eind 1959 van de uitgeefster Mevr. Rijnders overnamen (de krant was failliet) werd het blad hoofdzakelijk gedragen door een oude garde. Met het toevloeien van jongere abonnees en medewerkers, krikten wij onze oplage en financiën weer wat op. Onder andere uit de Haagse Ban-de-bomgroep was het Gert-Jan van der Hout (zij het incidenteel) en uit Amsterdam Wim Mulder, ook aldaar in de anti-atoombombeweging actief, die als schrijvers wekelijks de kolommen van De Vrije aanvulden. Vooral Wim Mulder verrichtte veel vertaalwerk uit geestverwante buitenlandse bladen.
Roel van Duyn, die in Amsterdam kunstgeschiedenis aan de universiteit was gaan studeren, verloor ik echter uit het oog. Maar hoe werkt zo iets door? Zo'n twee jaar later, in juli 1964, ontving ik van hem een brief. Hij schreef mij over zijn interesse voor het anarchisme en bood aan om vertaalwerk te verzorgen. Half juli bezocht hij mij met zijn vriendin Carla en als ik mij goed herinner met Gert-Jan. Van hem had Roel gehoord dat De Vrije brochures en antiquarische boeken te koop had, waarin hij geïnteresseerd was. We hadden het natuurlijk over De Vrije. Met alle respect voor het vele werk dat ik

voor het blad verzette wilde hij toch wel een kritisch geluid laten horen.
Nu was hij niet de eerste die met suggesties kwam. De Vrije was dan wel een vrije tribune, maar dat mocht niet betekenen dat alles klakkeloos moest worden geplaatst. Met meer kwaliteit zouden we meer kans maken om jongeren aan te spreken. Reden voor mij om op te merken: 'Ga je gang, doe of schrijf zelf eens wat'. Inderdaad startte Roel zijn activiteiten met wat eigen bijdragen, maar hoofdzakelijk met vertalingen, vooral uit het Engelse maandblad *Anarchy*. Met hulp van Carla werd alles ook nog direct op stencil gezet. Dat scheelde mij in mijn drukke werkzaamheden en ik vond het allemaal wel prima.
Roel had wèl, althans voor mij, de vervelende gewoonte wanneer hij naar Rotterdam kwam om die stencils te brengen of om welke andere reden dan ook, 's avonds om elf uur pas bij mij aan de bel te trekken. Hij kwam dan niet alleen. Meestal vergezeld van Carla en Gert-Jan. Het was de gewoonte dat ze bleven slapen, want midden in de nacht weer vertrekken, zagen ze ook niet zitten. Maar ik, arme jongen, die deel nam aan het produktieproces in de bouw, moest wel 's morgens om zes uur het bed uit want om zeven uur, bouwerij-gewoonte, was het voor mij timmeren geblazen. Al ging ik zelden voor twaalf uur naar bed, negen van de tien keer had ik al de hele avond voor De Vrije zitten werken. Maar ja, Roel was heel serieus bezig.
Eens ontvouwde hij het plan voor een organisatie, de FAA (Federatie van Actiegroepen tegen de Atoombom), een veelkoppig monster, zoals hij dat noemde. Ik mag het hier nu wel vertellen, omdat Roel zelf daaraan later ruchtbaarheid heeft gegeven. Het was een plan voor cellen die regionaal en nationaal, zelfs internationaal, zouden functioneren. Hij geloofde daar echt in.
Roel keek altijd zeer ernstig, met een wat sombere blik. Dat de soep niet zo heet wordt gegeten als opgediend, bleek later in de turbulente periode van Provo, toen ik een Franse dienstweigeraar aan de deur kreeg, die zoals hij zei door Provo in Amsterdam niet geholpen kon worden en de boodschap had gekregen naar mij te gaan. Via, via heeft de man naar Zwitserland kunnen uitwijken.

REDACTIERAAD

Of het nu allemaal in de lucht zat, ik weet het niet. Maar in het najaar van 1964 boden mijn vriend Arthur Mendes-Georges en zijn vrouw Gerda Ides ook hun hulp aan. Daarna begon Hans Ramaer (die het pseudoniem Hans Jar gebruikte) met het leveren van bijdragen. Half november ontving ik ook een uitgebreide brief (zes kantjes) van Gert-Jan van der Hout, waarin hij alle problemen van een vrije tribune, maar toch kwaliteit, nog eens op een rijtje zette. Hij pleitte voor meer 'organisatorisch verband tussen de anti-autoritairen', te meer daar het blad *Buiten de Perken* waarschijnlijk opgeheven zou worden.
Zo kon ik met enige blijdschap in het decembernummer aan de lezer berichten dat De Vrije, nu als maandblad, steviger op poten gezet zou worden en er een redactieraad zou komen. Januari 1965 was het zover: een redactieraad bestaande uit Zweitze Hofman, Gert-Jan van der Hout, Roel van Duyn, Arthur Mendes-Georges en, het kan niet missen, ik zelf. De Vrije was ook in een nogal deftige zwarte omslag gestoken, die ik had laten drukken (het blad zelf werd nog steeds gestencild). Er was nog een inlegvel meegeniet met onthullingen van BB-geheimen inzake geheime commandoposten en schuilkelders in den lande, van de hand van Roel, en met een voorstel om tot directe acties te komen.
Maar toch... die kersverse redactie functioneerde niet direct optimaal. Je zou

kunnen stellen dat er sprake was van rivaliteit. Roel en Gert-Jan waren min of meer bereid om de barrikaden te beklimmen, terwijl de anderen het propagandistisch en theoretisch wilden houden. Zelf signaleerde ik dat Georges en Roel zich verhielden als water en vuur, maar dat dit bij Georges meer in de persoonlijke sfeer lag. Botsen kon niet uitblijven, er was alleen een aanleiding toe nodig.
Tijdens de tweede redactievergadering, bij Gert-Jan in Den Haag, klapte de zaak al. Roel bracht eigenlijk zelf de springlading mee. Hij had naast andere artikelen een schrijven geproduceerd over Nicolaas Kroese: 'Klaas komt'. Het ging over Klaas die gouden draden spon. Het artikel ademde een mystiek-religieuze sfeer uit en de discussie ontbrandde fel. Wèl of niet plaatsen? Roel hield voet bij stuk. Gert-Jan steunde hem daarin. Maar de rest van de redactie was ertegen. De emoties laaiden hoog op, totdat Georges de deur uitliep, iets uitroepend als: 'Zo werk ik niet meer samen'. Gert-Jan trachtte nog te redden wat er te redden viel en stelde voor het probleem voor te leggen aan zijn docent filosofie (een 'wijze man').
Ik begreep dat hier de zaak niet meer te lijmen was en stelde voor deze wat tumultueuze vergadering maar te beëindigen en de kwestie te laten bezinken. Alle kopij nam ik toch maar mee, zo praktisch was ik wel, want het volgende nummer diende op tijd te verschijnen. Van Roel had ik nog een interview met de stadsfiguur Dirk, een 'minstreel en poeet', zoals hij hem noemde en een bespreking van het boek *Saluut aan Catalonië* van George Orwell. Samen met Gert-Jan had hij naar aanleiding van een komende Anti-Militaristische Jeugd Conferentie te Roden ook nog een pakkend artikel geschreven met de oproep tot actief rebelleren! Deze bijdragen werden nog geplaatst in het februari-nummer.
Maar Roel hield de eer aan zichzelf en haakte af. Eind februari kreeg ik een brief van hem waarin hij zijn kopij terugvroeg (want ik had nog het een en ander van hem liggen). Een jammerlijke gang van zaken. Roel was zeer actief en had heel wat abonnees voor De Vrije geworven. Daarnaast wist ik dat hij met de gedachte speelde om een anarchistisch jongerenblad uit te geven onder de naam *Horzel*, althans dit plan had hij wel eens geopperd.

PROVO

Tussen de bedrijven door had ik contact gekregen met Rob Stolk uit Zaandam die hevig geïnteresseerd was en De Vrije las. Hij was één en al enthousiasme. Ik werd regelmatig door hem opgebeld en telefoongesprekken van een uur of langer waren heel gewoon. Na de controverse met De Vrije heeft Roel contact met hem opgenomen. Te meer, daar Rob bezig was met het op stapel zetten van een anarchistisch blad, *Barst* genaamd. Rob wilde van mij wat adviezen, ook wat de illustraties betreft. Die konden namelijk in speciale stencils worden ingebrand en daar kon ik voor zorgen. Er waren tekeningen bij van de hand van zijn broer Joop, grafisch ontwerper en cartoonist, die in de Nederlandse pers bekend was.
Ik ontving van Rob een exemplaar zonder omslag, want dat was nog niet klaar. Mijn belofte het te bespreken ben ik niet nagekomen, hoewel ik er wel de aandacht op heb gevestigd in De Vrije. Ik had het veel te druk en het bleef stomweg liggen. De namen Hans Tuynman, Garmt Kroeze kwam ik daarin al tegen en hoe kan het missen, ook die van Roel. Het was een inleiding die hij had gehouden voor de Politieke Debat-Club van het Spinoza-Lyceum te Amsterdam: 'Wat is anarchisme?' Roel betoogde daarin onder andere: 'Revolutie en vernietiging van de Staat, het leger, de politie en het ambtelijk apparaat wordt gevolgd door oprichting van een federatie van revolutionaire communes'. Hij eindigde

met: 'Provoceren, deze autoritaire kapitalistische wereld'. De kiemen van *Provo* waren hier al aanwezig. Van Barst is in april 1965 maar één nummer verschenen in een oplage van nog geen 250 exemplaren.
Bovendien had Rob een folder van De Vrije meegeniet; voor ons aardige propaganda. Rob, die naar Amsterdam verhuisde, en Garmt sloten zich aan bij de jonge Provogroep, die in zijn eerste stencil van 25 mei 1965 aankondigde dat: 'Provo, jongerentijdschrift ter vernieuwing van het anarchisme, vanaf juli 1965 maandelijks gaat verschijnen'.
Nu had ik begin maart van Theo Harsman, redacteur van het vrij-socialistische blad *Recht voor Allen*, een briefje ontvangen waarin hij mij schreef dat hij van Roel had vernomen dat er onenigheid in de redactie was ontstaan: 'Ze willen nu een jeugdblad uitgeven. Misschien is die tweespalt jammer, misschien goed...'. Wèl had Roel om financiële steun gevraagd. Of, zoals Roel later zelf heeft geschreven, ze hadden van een oudere anarchist (Theo), van het groepje rond *Recht voor Allen*, een stencilmachine gekregen met het advies om het nieuwe blad niet *Provo* maar *Vrede* te noemen.
Hun eerste activiteiten waren het in de vorm van losse pamfletten, verspreiden van drie *Provokaties*. In De Vrije van juli 1964 heb ik er de aandacht op gevestigd, zij het wat in mineur. Wel vermeldde ik het contactadres. Ik schreef een beetje sarcastisch, in de trant van 'er is een nieuwe loot ontsproten aan de anarchistische stam', en citeerde *Provo*: 'Desperaat verzet of lijdzame ondergang. Daarom: provoceer! Tegen de kapitalistische maatschappij, die zich zelf vergiftigd. Tegen de bureaucratische maatschappij die zichzelf verstikt. Tegen een militaristische maatschappij die zijn eigen graf graaft'.
Ik merkte daarbij op: 'Voorwaar een programma, waar anarchisten U tegen zouden zeggen'.
Op de achterkant van *Provokatie* nr. 5 (Provo's fietsenplan) schreef Roel mij een uitgebreide brief, waarin hij toch bedankte voor het artikel, namelijk voor de publiciteit. Maar, merkte hij op, ik had hem niet juist geciteerd uit een radioprogramma waarin hij werd geïnterviewd. Sarcastisch merkte hij aan mijn adres op: 'Zeker van AMG (Georges) vernomen' en aan dat van Georges: 'Je bent een kwaad verstaander van geruchten, antiquairtje'. En naar aanleiding van het inbeslaggenomen eerste nummer van *Provo*: 'Van deze publiciteit hebben jullie trouwens nog een graantje meegepikt, bijvoorbeeld in Vrij Nederland en in Het Parool, waarin een foto van het in beslag genomen Provo in de openbare leeszaal stond, waarnaast De Vrije (toevallig!) lag'.

Ook Hans onthield zich niet van kritiek op de Provo-groep. In het oktobernummer van De Vrije verscheen zijn open brief aan Roel: 'Nadat je uit De Vrije getreden bent, kwam je in contact met de kring van hele en halve happeningsfiguren van het Leidseplein, en hoewel ik helemaal niet anti-beatnik ben, zijn zij mij op politiek terrein te negatief. Wat jij misschien voor politiek nihilisme aanzag, is slechts cultus'.
Maar ook Arthur had al kritiek laten horen: 'Het anarchisme is echt iets meer', zei hij in het *Vrij Nederland* interview van *24 juli 1965*. 'Uitgezonderd het *witte fietsenplan* zit er maar een minimaal stukje constructief anarchisme in'.

In het decembernummer van De Vrije reageerde Roel. Hij betoogde dat hij politiek bezig was. Ook hij geloofde niet meer in een revolutionair proletariaat, maar, zoals ook wel in de kolommen van De Vrije naar voren was gekomen, oriënteerde zich op een dé-klasse, het *provotariaat*! De klassentegenstelling was niet meer: proletariaat tegenover bourgeoisie, maar pro*vo*tariaat versus klootjesvolk.

PUBLICITEIT

Roel had natuurlijk de tijd mee. De radicalisering die plaatsvond, bijvoorbeeld in Noord-Amerika bij rassenrellen en de New-Left beweging die aan de universiteit van Berkeley opkwam. De internationale anti-kernwapenbetogingen, het massaler worden van de Vietnam-demonstraties. De tijd bleek rijp. Vreemd is wel dat de happenings bij het Lieverdje door Robert Jasper Grootveld eigenlijk al een jaar aan de gang waren, terwijl de politie het niet nodig vond om in te grijpen.
Roel had echter wijze lessen gehaald uit Bakoenins en Netsjajevs *Revolutionaire Katechismus*. Je dient in te spelen op het gebeuren rond de 'Stadsbemoeiallen'. En daarin is Roel geslaagd. De eerste Provokatie-pamfletten die hij en zijn vrienden verspreidden sloegen in als een bom. Ze haalden de pers. Meer nog toen beslag werd gelegd op Provotijdschrift nr. 1. De vele gebeurtenissen zoals het 'Huwelijk' in maart 1966, de bouwvakstaking en de herhaaldelijke rellen in Amsterdam, die via de tv in de huiskamers binnendrongen, gaven de Provo-beweging internationale bekendheid.
Hoewel er sprake was van deels negatieve publiciteit vond er ontegenzeggelijk veel linkse radicalisering plaats. Dat ondervond ik in Rotterdam meer en meer. Ik weet niet meer hoeveel mensen, van allerlei slag en allooi, ik over de vloer kreeg. De meesten waren studenten en andere jongeren. Mode was toen om provocerend gekleed te gaan (net als nu). Zo droeg men bijvoorbeeld militaire uniformen, als het kon met veel kwasten en strepen, waarmee men de draak stak met het geadoreerde decorum. En dan die geradicaliseerden die zelf blaadjes wilden uitgeven. In Rotterdam was dat om er een te noemen de groep rond *Desperado*. Want zoals de toenmalige Ban-de-bommer Thom Holterman mij onlangs nog zei: 'Bij jou stond een stencilmachine'. Buiten De Vrije om is er bij mij dus heel wat 'afgestencild'.
Ondanks mijn kritische houding vond ik toch wel dat ik die actievelingen niet moest afremmen. Trouwens ook in De Vrije heb ik genoeg afgedrukt, waar ik het eigenlijk min of meer mee oneens was. Maar een vrije tribune is een schone zaak. Dat blijkt zeker uit het nummer van De Vrije dat wij uitgaven met de Haarlemse provogroep *? (Vraagteken)*. Die jongens ontbrak het aan middelen en distributiemogelijkheden om een speciaalnummer uit te geven. In combinatie met De Vrije en zelfs met hulp van AMG kwam dit nummer uit in april 1966.
Trouwens, er waren ook provo's die in De Vrije publiceerden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan Waldo van Dreven. Mijn beste vriend Jil de la Rie (Li Tse), die in Den Haag als 'oudere' provo meedraaide, schreef in mei 1966 een 'Pro-Provo' artikel in De Vrije. Daar had ik dan zelf wel een beetje de hand in gehad, moet ik bekennen.
Vooral in de beginperiode van Provo ging ik nogal eens langs in de Karthuizersstraat, gelegen in het hartje van de Jordaan. Rob Stolk en zijn vrouw Sarah woonden boven op zolder en hadden ook altijd wel medestanders over de vloer. Met wat hilariteit toonden ze mij de Provofakkels die in een schoorsteennis lagen, beschilderd met teksten als 'Anti Claus' en 'Anti Politie'. Roel en Carla zaten in het benedenhuis, dat meer een studeerkamersfeer uitademde.
Tot slot nog een aardige anekdote. In die tijd had ik mij een autootje aangeschaft (Trabant) en ging daar dus mee naar Amsterdam. Hoe het mogelijk was weet ik nog niet, maar toen ik na een bezoek bij Provo weg wilde rijden bleek dat ik zonder benzine stond. Geen probleem! De anti-auto provo's, Rob Stolk en wat vrienden hielpen mij bereidwillig mijn wagentje naar een nabijzijnde benzinepomp te duwen. Ik mag het nu wel verklappen: jongens waren het, maar aardige jongens.

PROVO ALS AANZET TOT ANARCHIE

Jan Bervoets

Was Provo anarchistisch? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden, omdat Provo zelf het anarchisme in de publiciteit heeft gebracht, zonder daar een vaste omschrijving aan te geven. Daarbij was Provo geen eenheid. 'Provo heeft zich nooit als organisatie geponeerd, maar was een beweging van verschillende groepen en individuen die onderling verschillende denkbeelden hadden.' Aldus Rob Stolk, één van de oprichters van Provo, in 1970, die daaraan toevoegde dat men Provo onmogelijk aan 'twee autoriteiten' (i.c. Roel van Duyn en Robert Jasper Grootveld) kon ophangen.[1] *Toch beantwoordden de activiteiten van Provo aan anarchistische idealen, en zou men van Sartre's standpunt uitgaan dat 'alleen daden uitmaken wat men heeft gewild', dan mag men Provo een aanzet tot anarchie noemen: voor het eerst sedert het verzet in 1940–1945 maakte de directe actie de veranderbaarheid van de maatschappij zichtbaar.*

Noch Provo noch de bestaande anarchistische beweging zijn echter in 1965 tot een verdergaande organisatie van de anarchie gekomen. Er zijn sindsdien in de maatschappij kleine veranderingen bewerkstelligd, die als een succes voor Provo mogen worden beschouwd, maar uit Provo is geen permanente opstandige beweging tegen de staat voortgekomen. Uit de studentenbeweging in Nederland evenmin overigens, zoals verderop zal blijken: de radenuniversiteiten zijn slechts dromen gebleken.

Organisatie tegen de staat zou pas tien jaar later ontstaan, toen uit de Amsterdamse Nieuwmarktopstand was gebleken dat de politieke partijen – óók die zich revolutionaire voorhoedebewegingen noemden – het woonrecht van onbehuisden niet serieus namen, zodat de ludieke actie definitief plaats maakte voor het straatgevecht met de ME. Sedertdien zijn er vooral *groepen* ontstaan, die zich op de een of andere manier – al komt men niet tot een algemene vereniging – met harde actie of met het anarchisme identificeren.

KRITIEK

Waarom was dit in 1965 niet mogelijk? In de eerste plaats had de bestaande anarchistische beweging in Nederland zich ontwikkeld tot een statisch fenomeen met vaststaande beginselen. Tijdschriften als *De Vrije* en *Recht voor Allen* waren voornamelijk gericht op mentaliteitsverandering door te overtuigen. Of men principieel geweldloos was, zoals bij de anarcho-pacifisten van *Recht voor Allen*, dan wel proletarisch geweld aanvaardde wanneer de ure eenmaal dáár was, het streven voerde de boventoon om vooral *het image van anarchisten als bommengooiers* te bestrijden. Redelijkheid was dus geboden.

De eerste manifestaties van de Provobeweging, die het anarchisme openlijk als burgerschrik verdedigde en door provocatie 'de lieve revolutie' bepleitte, werkten dan ook als een schok. De principieel geweldlozen verwarden de strategieën van geweldloze weerbaarheid, zoals die door Bart de Ligt waren gepropageerd niet zelden met het fatsoen van de openbare orde: er waren heel wat kameraden die (opnieuw) moesten worden geschoold in wetsovertreding. Aan de andere kant was ook de Ban-de-bombeweging, die aan Provo vooraf ging en die wel degelijk een beginnende verjonging van de anarchistische beweging inhield, een schoolvoorbeeld van burgerlijke ongehoorzaamheid, waarin de anarchistische beweging zich nadrukkelijk herkende.

In de tweede plaats was er een duidelijk verschil in maatschappij-analyse. Theoretisch baseerde Van Duyn zich deels op de denkbeelden van Piet Kooijman, die al in 1934 concludeerde dat de Westerse arbeidersklasse geen revolutionaire factor meer was, en dat de revolutie nu gedragen zou worden door sociale groepen die uit het produktieproces werden gestoten, de *déklasse*. Dat was een theorie die in *De Vrije* ter discussie had gestaan, maar Kooijman bedoelde de werkloze steuntrekkers uit de jaren dertig, dus wat nu uitkeringstrekkers en krakers zouden zijn. Rob Stolk herkende zich daarin: 'Omdat *wij* geen deel hadden aan het arbeidsproces, hadden wij vanzelfsprekend ook een andere politieke vorm van actie'. Voor Van Duyn was de dé-klasse echter in eerste instantie de artistieke voorhoede, de 'klazen', de buiten de maatschappij staande kunstenaars. Dat was een groep individuen, géén massa, en dus een te smalle basis voor een zichzelf organiserende anarchistische maatschappij. Achteraf blijkt dat de kritiek van met name *De Vrije* het meest voor Van Duyn bestemd is geweest.[2]

In de derde plaats wantrouwden de meeste anarchisten – óók Kooijman, voor wie de arbeidersklasse als revolutionaire factor had afgedaan – intellectuele en artistieke bewegingen, omdat die immers uitgingen van een élite. Dergelijke bewegingen konden geen revolutie veroorzaken, in tegendeel: als de ure daar was, zouden zij zich als leiders, als 'bonzen' en 'baantjesjagers', aan het hoofd van de revolutie stellen, ofwel een revolutie verhinderen. Bovendien leek het artistieke happeningsritueel te 'zweverig' voor de oudere anarchisten, die als felle critici van de geïnstitutionaliseerde godsdiensten ('De Godspest') elk ritueel als zodanig afwezen en in antirookmagiërs geen persiflage, maar substituut van het priesterschap zagen. De verwarring werd allengs nog groter, omdat Provo nu eens anarchistische propaganda voerde, zich dan weer solidair verklaarde met het Vietnamese Bevrijdingsfront (dus met een autoritaire, want Leninistische organisatie), om vervolgens leuzen te voeren voor de Republiek. Definitief was de breuk met Provo toen deze zich in het voorjaar van 1966 als partij kandidaat stelde voor de verkiezingen van de Amsterdamse gemeenteraad. Parlementarisme was nu eenmaal in strijd met de anarchistische traditie.

Provo was alleen herkenbaar als *anarchistisch* voorzover het een beroep deed op spontane creativiteit vanuit directe acties. De gebeurtenissen in Amsterdam manipuleerden de media en doorbraken als 'imaadzje' tijdelijk het communicatiesysteem van het burgermansfatsoen. Aldus profileerde Provo zich als het eerste na-oorlogse protest tegen de *consumptiemaatschappij*. Dit mag zeker als een eigen bijdrage aan de anarchistische beweging worden gezien.

Het provotariaat heeft vanuit een artistieke positie de samenleving bewust gemaakt van de manier, waarop het kapitalisme niet alleen de arbeid, maar ook het dagelijkse leven vervreemdt. Het beeld van de consumptiemaatschappij, die de mens een ééndimensionaal leven oplegt en de samenleving planologisch ordent in een totalitair stelsel, is theoretisch bevestigd door Baran and Sweezy (*Monopoly-capital*) en de studies van Alexander Mitscherlich, Herbert Marcuse en Klaus Horn. De anarchistische eis van zelfbeschikking over de arbeid, het te verdelen inkomen en de distributie van goederen kreeg een nieuwe inhoud: die van de tegenstelling tussen 'leven of geleefd worden'.

Provo presenteerde deze vraagstelling middels 'ludieke acties'. Door het verzet te organiseren als een creatief spel en door met 'witte plannen' alternatieven voor de bestaande maatschappij te bieden toonde Provo de *verander-*

baarheid van de samenleving aan.

SUCCES

Provo heeft op *drie terreinen* ingrijpend succes geboekt. In de eerste plaats was Provo voorloper van de actieve studentenbeweging in West-Europa, die de ervaringen van Provo theoretisch zou onderbouwen. Ik meen, dat de Studentenvakbeweging (SVB) zonder Provo de weg naar de radicalisering niet zou hebben gevonden. Door te stellen dat studenten deel hadden aan een maatschappelijk produktieproces wierp de SVB de vraag op van het maatschappelijk *engagement*: als de vrijheid niet meer op zichzelf staat, welke keuze dient men dan als student te maken om die vrijheid in een steeds verdergaande vervreemding van de studiesituatie te bewijzen? Tot dan toe was er slechts gewezen op Oost-West-verhoudingen en bleef men in partijpolitieke dillemma's steken.
Maar welke inhoud moest er dan worden gegeven aan het begrip *democratie*, dat het hele SVB-program beheerste? De vraag of deze maatschappij, waar kennis het voorrecht is van de leiding en niet 'het erfdeel van allen', zoals Bakoenin eiste, wel de juiste was, was nog niet fundamenteel gesteld. Provo heeft het studentensyndikalisme de weg gewezen naar de buitenparlementaire actie: op 28 september 1966 ontplofte de eerste rookbom op het Binnenhof bij een massademonstratie tegen beurzenkortingen.
Het tweede succes van Provo betreft de notie dat ook het zogeheten vrije Westen *totalitaire* elementen in zich draagt. Dit kan worden verklaard uit de verwerking van het vaderlandse oorlogsverleden. Eerst vanaf die tijd werd de Nederlander door de media geconfronteerd met de ernst van de Holocaust en realiseerde men zich dat de jodenvervolging, die ondanks verzet en Februaristaking niet was voorkomen, had geleid tot de systematische uitmoording van eentwaalfde deel van de Nederlandse bevolking. En ook dat dit niet het werk was van *untermenschliche* schurken, maar van gewone ambtenaren die het bevel van hun superieuren hoger stelden dan hun geweten. Kenmerkend voor die tijd was het werk van Nagel (J.B. Charles) dat zich bezighield met autoritaire persoonlijkheden en het geruchtmakend proefschrift *Katholieken en fascisme* van Joosten. De repressie tegen Provo legde die totalitaire elementen in het Nederlandse politiële onderdrukkingsapparaat bloot en mobiliseerde de massa's ('Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel'). Daarmee werd de basis gelegd voor een breed anti-autoritair klimaat.
Een initiatief dat Provo niet alleen zou overleven, maar een eigen leven zou gaan leiden was de buitenparlementaire Vietnambeweging. Provo begon met deze politieke demonstraties, waarvoor ze de vereiste vergunningen weigerde aan te vragen of die demonstraties doorzette als vergunningen werden geweigerd. Burgerlijke ongehoorzaamheid terwille van de *vrijheid van meningsuiting*. Datzelfde gold voor de leuze 'Johnson moordenaar' (Johnson Molenaar) die tot rellen met de politie leidde, omdat er een bevriend staatshoofd zou zijn beledigd. Op 29 oktober 1965 vond in de Amsterdamse Koopmansbeurs een massale *teach-in* plaats over Vietnam, georganiseerd door de Studentenvakbeweging. Mulisch zag de Vietnam-actie als een verlengstuk van Provo, Regtien als het bewuste intellectuele alternatief, waarmee hij in 1969 Provo aanviel.[3] Maar de actievormen van de demonstranten – achter welk Leninistisch vaandel ze later ook zouden gaan lopen – zijn van Provo en de Ban-de-bombeweging overgenomen.

DILEMMA

Op dit punt moet gezegd worden dat de traditionele anarchistische beweging

'zwak' heeft gestaan. De onvoorwaardelijke solidariteit met marxistische bevrijdingsfronten en staatsgerichte guerilla's is voor een anarchist nu eenmaal onaanvaardbaar: daarvoor kenden we de Goelag te goed. Nog afgezien overigens van de bezwaren van de geweldloze antimilitaristen tegen gewapende strijd.
Afzijdigheid zou ons als anarchisten echter in het kamp van het establishment brengen en ons medeplichtig maken aan de Amerikaanse volkerenmoord. We hebben toen voor dit dilemma geen anarchistisch antwoord kunnen vinden, al kregen we, vooral na de machtsovername van de Rode Khmer in Cambodja en na de onthullingen van Deng Xiao Bing over de Chinese Bende van Vier, wel gelijk. We hebben, meestal om humanitaire redenen en omdat Uncle Sam op dat moment de grootste onderdrukker was, toch meegelopen, om dezelfde reden als we tien jaar later *alleen* voor de Chinese ambassade stonden om de Tien an Men revolte te steunen. Maar om te zeggen dat we met ons gelijk tot de organisatie van de anarchie in staat zijn geweest, of dat we de revival van de anarchie kunnen claimen, zoals een Spaanse anarchist in 1936 kon zeggen '*nosotros somos el pueblo*' (wij zijn het volk) zou een zelfoverschatting zijn.
Er zijn weinig provo's anarchist geworden. Voorzover ze niet doorgegaan zijn met particuliere initiatieven of artistieke activiteiten (zoals Robert-Jasper Grootveld en Luud Schimmelpenninck) zijn ze veelal opgegaan of teruggekeerd in de Pacifistisch-Socialistische Partij, de Socialistische Jeugd of de Vierde Internationale. Maar Provo had het anarchisme in ieder geval weer actueel gemaakt in Nederland: in mei 1967 was het nog onderwerp van een congres van Groninger geschiedenisstudenten, die al meenden dat 'de tijd voor een historische beschouwing [leek] aangebroken'. De organisatoren vergisten zich; want het was het begin van een herleving van het anarchisme.
Als we de periode 1965–1969 beschouwen, dan merken we dat de uitstraling van de anarchistische aspiraties in Nederland groter is geweest dan de aanhang. *De Vrije* bestond uit een kleine kern van vaste medewerkers, daar bleef het bij. Daarnaast waren Arthur Mendes-Georges en Hans Ramaer actief met het bulletin *Strijdend Spanje*, dat concurreren moest met het *Cuba Informatie Bulletin* en het *Vietnam-bulletin*. Ik denk dat *Recht voor Allen* zelfs meer aanhang wierf, maar dat gebeurde eerst sinds 1969 ten tijde van de *Kabouterbeweging*.
De revolutionaire studenten hadden in die tijd géén behoefte aan een anarchistische organisatie, omdat ze een eigen solidariteitsbasis hadden die in beginsel wars was van autoriteitsgeloof en verschillende stromingen toeliet. In Parijs kristalliseerde zich dat in 1968 tot de *22-maartbeweging*, die ontstond naar aanleiding van arrestaties na een Vietnam-actie en waarvan de belangrijkste activist, Danny Cohn-Bendit, lid was van een anarchistische groep. En in Nederland kregen alleen die socialisten succes, die in hun partijsysteem ook de buitenparlementaire actie inbouwden (en die dan trachtten te sturen in de richting van hun leiding).
Ik heb het in die jaren zeer betreurd, dat we als anarchisten zo laat in kennis zijn gekomen met de anarcho-syndicalistische literatuur over de economische organisatie van de samenleving en de samenhang daarvan met revolutionaire strijd. De Santillans *Economische organisatie van de revolutie* en Arsjinofs *Geschiedenis der Machnobeweging* moesten uit verre bibliotheken worden opgediept, omdat ze nergens te krijgen waren.

VERJONGING

De conclusie die ik in die late jaren zestig voor de anarchistische beweging trok was, dat de traditionele ka-

ders, en dan vooral die van het oude Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten, doorbroken waren, en dat er vanuit de studentenbeweging een nieuwe anti-autoritaire generatie zou ontstaan. Het begin van de anarchistische revival was een leerproces geweest. Door Provo kwam het begrip anarchisme opnieuw in de publiciteit: *the medium was the message*.

De samenstelling van de beweging veranderde van oudere propagandisten voor eigen parochie en vredesidealisten in een beweging van jonge intellectuelen, die op hun manier solidariteit zochten met de arbeidersklasse. De oude controversen tussen anarcho-syndicalisten, sociaal-anarchisten en vrije groepen vervaagden. We moesten ons als anarchisten nieuwe theorieën eigen maken, vooral die van de *Frankfurter Schule* om te weten vanuit welke organisatievorm de zelfactie tegen staat en kapitaal gevoerd kon worden.

Het syndicalistische beginsel dat anarchisten niet zozeer hun eigen beweging moeten organiseren, maar de anarchie bevorderen, werd paradoxaal in eerste instantie naar voren gebracht als een esthetische happening. Als een trap tegen het kunstwerk dat staat en kapitaal heet en dat, alle post-modernistische verzekeringen ten spijt, nog steeds het monopolie op het denken en handelen van de bevolking claimt. Onder het mom van crisismanagement en misdaadbestrijding heeft het zijn totalitaire veroveringsmars hervat.

De vrijheid van expressie, die door Provo werd veroverd, is opnieuw in het geding, nu het leven wordt gepropageerd als een keten van *gedikteerde* keuzes en *opgelegde* veranderingen. Ik denk dat de strijd om deze vrijheid nieuwe organisatievormen zal oproepen tegen de bestaande crisisideologie en de klassenverhoudingen opnieuw zichtbaar zal maken. En dan zullen politieke partijen die verhoudingen niet meer vertroebelen.

NOTEN

(1) In *Vox Carolina*, jrg. 41, no. 6 van 1 mei 1970, extra editie, gewijd aan de discussie Regtien—Van Duyn naar aanleiding van *Van Provo naar Oranje Vrijstaat* door Ton Regtien en Konrad Boehmer, dat toen bij de SUN ter perse was. Rob Stolk verdedigde Provo met name tegen de beschuldigingen van Regtien dat Provo zich op 14 juni 1966 met pacifistische argumenten van de arbeidersmassa's distancieerde. Een adhesiebetuiging met de bouwvakopstand van Provo werd die avond tevoren door de vakbondsleiding tijdens een openbare meeting verzwegen. (2) Ondanks deze kritiek hebben de anarchistische bladen *De Vrije* in Rotterdam en *Recht voor Allen* in Amsterdam incidenteel hun persen aan provo's ter beschikking gesteld. Ook waren er wel degelijk contacten van individuele provo's met *De Vrije*. (3) De kritiek van Konrad Boehmer en Ton Regtien verscheen voor het eerst in 1969, in het Westduitse *Kursbuch*. Dit 'Provo — Model oder Anekdote' is in vertaling opgenomen in *Van Provo naar Oranje-Vrijstaat*, Nijmegen/Amsterdam 1970.

STEUNFONDS DE AS 1988

Over het jaar 1987 ontvingen we een bedrag van f 2858,– aan extra steun voor De AS. Alle gevers danken we hartelijk. Dringend verzoeken we alle lezers om ook dit jaar het Steunfonds niet te vergeten (zie bijlage). En om een indruk te geven van de financiële situatie van De AS brengen we de Steunfondsbedragen van de afgelopen jaren in herinnering: in 1984: f 3125,–, in 1985: f 4518,– en in 1986: f 3597,–.

PROVO EN DE VERNIEUWING VAN HET ANARCHISME

Hans Ramaer

In de zomer van 1965 dwarrelde er in de rondvaartboot, waarmee Beatrix en Claus door de Amsterdamse grachten voeren, een pamflet van het anarchistenblad Provo. *'Geen monarchie, maar anarchie' stond er op te lezen en dat was prompt voorpaginanieuws. Over wat er nadien gebeurde, kan ik verder kort zijn. Er bestaan immers over de geschiedenis van de Provo-beweging (1965–1967) verscheidene publikaties, waaronder die van Roel van Duyn, de initiator van Provo.*[1] *Waar het mij in dit artikel om gaat is de verhouding van Provo tot het anarchisme. Welke vernieuwingen bracht Provo?*

De geschiedenis van Provo bevestigt de stelling van de socioloog Norbert Elias dat de meeste maatschappelijke ontwikkelingen veeleer toevallig dan planmatig verlopen. In het geval van Provo heette dat *toeval* Oranje.

In het voorjaar van 1965 was bekend geworden dat kroonprinses Beatrix wilde trouwen met de Duitser Claus von Amsberg, die als prille jongeling nog korte tijd het uniform van de Wehrmacht had gedragen. Dat besluit schudde de sluimerende anti-Duitse gevoelens van vele Nederlanders wakker: in alle hevigheid barstte het protest tegen het voorgenomen huwelijk los. Provo verbreedde dat protest echter tot de veel essentiëlere vraag naar het democratische gehalte van het Huis van Oranje. Het werd tijd dat de monarchie plaats maakte voor de republiek, riep Provo.

Dit verzet tegen het vorstenhuis – dat voor Nederlandse begrippen veel bijval kreeg – heeft in hoge mate de reacties van de autoriteiten op Provo bepaald. Maar de ongekend harde lijn die de politie en de justitie bij hun optreden tegen Provo volgden werkte averechts. Provo groeide en groeide, de oplage van het tijdschrift steed van duizend tot tienduizend exemplaren. Weliswaar werd de huwelijksplechtigheid in Amsterdam niet afgelast, maar de rookbommen die op 22 maart 1966 werden ontstoken, beheersten het wereldnieuws.

Nu was de opkomst van Provo vanzelfsprekend niet uitsluitend het resultaat van toevalligheden. Vanaf het begin zocht Provo de publiciteit. 'Publicity, publicity' schalde de eerste schare Provo's tijdens de happenings rond het Lieverdje.

De benaming *Provo* alleen al was een publicitaire vondst. De criminoloog Wouter Buikhuizen had de naam gemunt. In de pers was nogal wat aandacht besteed aan diens proefschrift over nozems, die door hem 'provo's' (van provoceren) werden genoemd. Nozems waren volgens Buikhuizen (ongeschoolde) arbeidersjongeren die hun vrije tijd op straat doorbrachten en daarbij provocerend gedrag als vandalisme en reltrappen, vertoonden. Van Duyn boog dit structuurloze protest om naar politiek verzet: 'Want alleen zij, de jonge lanterfantende massa's op straat, zijn nog in beweging te krijgen. Zij zijn levensvatbaar voor verzet'. Het was volgens hem zaak om de provo (provocerende nozem) om te vormen tot Provo (staatsgevaarlijk anarchist). Maar de nozems waren totaal niet geïnteresseerd in de Provo-beweging en het was al spoedig duidelijk dat de Provo's allesbehalve Buikhuizen-provo's waren. Niëttemin was Provo op slag bekend. Een geuzennaam, verklaarde Roel van Duyn.

KLOOTJESVOLK

Provo presenteerde zich nadrukkelijk als anarchistenblad. 'Wij geloven in de

anarchie en houden hem u voor als ons alternatief...' schreef Van Duyn in het eerste nummer. En elders in dat nummer leest men: 'Provo wil het anarchisme vernieuwen en onder de jeugd brengen'.

Ik denk dat die verklaring serieus genomen moet worden om de Provobeweging te kunnen begrijpen. Weliswaar verdwenen de expliciete verwijzingen naar het anarchisme als inspiratiebron in de loop van de tijd naar de achtergrond, maar de Provo's van het eerste uur hadden wel degelijk de intentie het anarchisme te vernieuwen. In het anarcho-syndicalistische *Buiten de Perken* verdedigden ze hun provotarische opvatting van anarchisme: 'Ons anarchisme is in economisch opzicht gematigder en minder optimistisch dan dat van de vroegere anarchistische arbeidersbeweging, maar houdt de drie belangrijkste principes ervan vast. Collectivisatie van het bezit, decentralisatie van het gezag en demilitarisatie geven wij als algemene richtlijnen voor een nieuwe maatschappij'. En in het anarchistische *De Vrije* noemde Van Duyn Provo 'een integer anarchistisch experiment'.

De Provo-beweging had dan wel de lakmoesproef van het anarchisme met goed gevolg doorstaan, in *theoretisch* opzicht voegde ze weinig aan de bestaande opvattingen toe. De ideeën over een libertaire organisatie van de samenleving waren vaag en soms ook tegenstrijdig, met één uitzondering. Door hun Witte Fietsenplan en Witte Schoorstenenplan opende Provo de ogen voor de keerzijde van de westerse welvaart: verstikte steden en verstikkende industrieën. Dat inzicht maakte de geesten rijp voor wat zich later via de Kabouter-beweging zou uitkristalliseren tot *ecologisch anarchisme.*[2]

Wat Provo aan vernieuwing van het anarchisme bracht lag op andere gebieden. Zo waren de Provo's de eerste na-oorlogse anarchisten die de fundamentele verandering van de samenleving sinds de eeuwwisseling volledig onderkenden en de consequenties die deze voor het anarchisme had, aanvaardden. De eens zo strijdbare arbeidersvuist omknelde nu een elektrische roomklopper. Proletariaat en burgerij waren tot één grote grijze massa samengesmolten: het *klootjesvolk* (een term die Van Duyn aan de criminoloog Nagel ontleende). In die visie was het anarchisme te belangrijk om het aan het proletariaat alléén over te laten. Volgens de CPN in die dagen was dat trouwens wel het laatste waarop de arbeiders zaten te wachten. Even giftig als *De Telegraaf* bestreed *De Waarheid* de Provo's, zij het dat het eerste dagblad hen als vies en vuil, het tweede als verwende burgerjongetjes beschreef.

Provo vormde in twee opzichten een *breuk* met het verleden: de beweging was geen beweging van arbeiders maar van jongeren uit allerlei sociale milieus, die het proletariaat als bondgenoot hadden afgeschreven. Of anders gezegd: Provo was het eindpunt van een ontwikkeling die al in de jaren dertig was begonnen toen de toestroom vanuit de arbeidersklasse naar het anarchisme begon te stagneren en de eerste kritiek op het proletariaat gehoord werd.

Die criticus was Piet Kooijman, één van de opmerkelijkste anarchisten die Nederland heeft gekend. In het anarchistische blad *Alarm* en in de brochure *Heden, verleden en toekomst in zakformaat* (1935) ontvouwde hij zijn theorie van het 'alarmisme'. Onder invloed van de economische crisis was Kooijman tot de conclusie gekomen dat niet de arbeidersklasse maar het groeiende produktievermogen de stuwende kracht in de samenleving vormde. Hij meende dat er als gevolg van de perfectionering van de techniek in potentie al sprake was van een overvloed aan goederen. Slechts door kunstmatig in stand gehouden tekorten konden staat en kapitaal hun heerschappij handhaven.

Maar de techniek zou zich verder ontwikkelen en dat had tot gevolg dat de factor arbeid meer en meer in betekenis zou afnemen. Daarom had het proletariaat op termijn afgedaan en was de toekomst aan de *gedeklasseerden*, de uit het produktieproces gestoten – en dus uit hun klasse gevallen – werklozen (zowel arbeiders als middenstanders). Aangezien de techniek in feite produktie en consumptie al gescheiden had, kon ieder individu volgens Kooijman aanspraak maken op vrije consumptie. Zo opgevat vormden de werklozen zelfs een nieuwe voorhoede, die 'neem en eet' als parool had. Met anderen bracht Kooijman in winkels en restaurants zijn theorie demonstratief in praktijk.

DÉKLASSE

In de eerste helft van de jaren zestig leefde de discussie over deze theorie van de *déklasse* weer op, doordat Kooijman er opnieuw over publiceerde in *De Vrije*, het blad waarvan Roel van Duyn ook korte tijd redacteur was. Van Duyn gebruikte de theorie om het Provo-anarchisme een sociale basis te verschaffen: volgens hem vormde het Provotariaat van studenten, kunstenaars, magiërs, beatniks, druggebruikers en leidsepleiners nu een nieuwe déklasse. Immers, velen van hen stonden buiten het arbeidsproces en Van Duyn noemde hen de laatste revolutionairen. Er was slechts één – doorslaggevend – verschil. Volgens Kooijman zou de arbeidersklasse wetmatig in de déklasse opgaan, maar Van Duyn moest erkennen dat Provo niet anders restte dan te overtuigen. Alleen op die manier kon het proletariaat misschien ooit in provotariaat veranderen, en kon New Babylon – waar de spelende mens (*homo ludens*) de plaats van de arbeidende mens inneemt – realiteit worden.

Het was overigens niet zozeer de boodschap zelf, alswel de *manier* waarop Provo deze bracht, die de anarchistische beweging in eerste instantie irriteerde. Met Provo vóórop koerste het anarchisme in die dagen immers gestaag in de richting van een tegencultuur, onafhankelijk van de arbeidersbeweging, al werden tijdelijke coalities niet uitgesloten.

Allereerst riep de scherpe toon van Provo weerstanden op. Provo sprak op een denigrerende wijze over de arbeiders: 'Hoe iemand in die apathische, afhankelijke, geestloze troep kakkerlakken, torren en lieveheersbeestjes enig vertrouwen kan stellen is onbegrijpelijk'. De anarchistische beweging had weliswaar de hoop dat het proletariaat in verzet zou komen zo ongeveer opgegeven, maar door de woordkeus van Provo ('konglomeraat van verslaafde consumenten', 'klootjesvolk') werden de weinige strijdbare arbeiders ontmoedigd in plaats van gestimuleerd. Daardoor leek Provo autoritair en hooghartig, de Provo-beweging een elitair gezelschap. En verder was er kritiek op de happenings.[3] Ze werden zinloos geacht, of nog erger, een welkom argument voor tegenstanders om het anarchisme als chaotisch te kunnen afdoen. 'Een circus', noemde ik Provo dan ook in *De Vrije* en dat was niet positief bedoeld.

Al kort nadat Provo zich manifesteerde werd een vergelijking getrokken met De Moker en Alarm, anarchistische jongerenbewegingen van vóór de oorlog. Ger Harmsen vond in *Buiten de Perken* dat de Provo's vergeleken bij de begaafde arbeidersjongeren van toen intellectuele diepgang misten! In hetzelfde blad onderkende Rudolf de Jong weliswaar het verschil in sociaal milieu, maar ook tal van overeenkomsten: hun verzet tegen het arbeidsethos, hun voorliefde voor acties ('stunts met een achtergrond'), hun romantiseren van de zelfkant van de samenleving en hun kritiek op de bestaande anarchistische beweging. In tegenstelling tot de anarchisten van De Moker en Alarm, ge-

loofden de Provo's echter aanvankelijk dat een overwinning van het anarchisme uitgesloten was: 'Provo ziet in dat het de uiteindelijke verliezer zal zijn, maar de kans deze maatschappij althans nog eenmaal hartgrondig te provoceren, wil het zich niet laten ontgaan'. De Jong merkte op dat Provo dus van de nood een deugd én een beginsel had gemaakt.

Maar Provo's laatste wanhoopsdaden kregen allengs zoveel weerklank, vooral onder jongeren en intellectuelen, dat de spot in ernst overging. De Provobeweging begon te institutionaliseren (maar bleef zo libertair dat ze zichzelf in het voorjaar van 1967 tijdens een happening in het Vondelpark ophief!). Bovendien kregen 'reformistische' nieuwkomers in de beweging de overhand, zo bleek in het voorjaar van 1966, toen Provo besloot om aan de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen deel te nemen.

Het werd een — bescheiden — succes: ruim dertienduizend Amsterdammers, vooral bewoners van het centrum, zorgden er voor dat lijst 12 ('Stem Provo, kèjje lachen) een zetel kreeg. De eerlijkheid gebiedt er aan toe te voegen dat jongeren van 18 tot 21 jaar in die tijd geen stemrecht hadden. Was dat het geval geweest, dan had Provo zonder twijfel twee of drie zetels behaald. Bij de raadsverkiezingen van 1970 haalden de Kabouters, als opvolgers van de Provo's, immers vijf zetels.

Dit 'parlementarisme' van Provo stuitte bij de meeste anarchisten op onbegrip.[4] In *De Vrije* hield redacteur Wim de Lobel Provo voor dat 'het parlementarisme een oud, afgezàägd, steriel strijdmiddel is, dat alleen maar statusklantjes kweekt'. En ronduit vijandig was redacteur Arthur Mendes-Georges. Maar ook anderen dan anarchisten keerden zich tegen het deelnemen van Provo aan de verkiezingen. Zo noemde Harry Mulisch die beslissing het begin van de verwording van Provo: 'Ook mensen van wie niemand ooit gehoord had dat zij provo waren... stonden plotseling op de lijst en namen de honneurs waar. Er begon geleidelijk een hiërarchie te ontstaan...'

SUBCULTUUR

De belangrijkste elementen die Provo aan het anarchisme toevoegde waren de *provocaties* en de *witte plannen*. Weliswaar kondigden de eerste Provo's 'desperaat verzet' aan, maar in de praktijk bleek de provocatie een uiterst doordachte vorm van (geweldloze) directe actie, waarvan de 'verpakking' even opvallend als doeltreffend was. Provo koos voor een absurdistische vormgeving van de daad (die sindsdien *ludiek* heet).

'De provocatie', concludeerde Rudolf de Jong, 'is een vruchtbare injectie, die de maatschappij verder zal helpen, een middel om de aandacht (van het klootjesvolk) op problemen en misstanden te vestigen. Provoceren werd *ontmaskeren*, een goede provocatie is een handeling — of happening — die een ontmaskering tot gevolg heeft. Provo houdt de bestaande maatschappij en de bestaande Nederlandse democratie een spiegel voor...' Hoewel ook vroegere anarchisten het stuntwerk niet schuwden, ontwikkelde Provo de ludieke actie tot een verfijnd instrument van verzet. Provo gooide niet op een willekeurige dag een ruit van het Amerikaanse consulaat in, maar op 5 mei, Bevrijdingsdag. De meest geruchtmakende provocatie (door de heftige reactie van de autoriteiten) was zonder twijfel het uitdelen van krenten. Hier werd met een kanon op een mug geschoten.

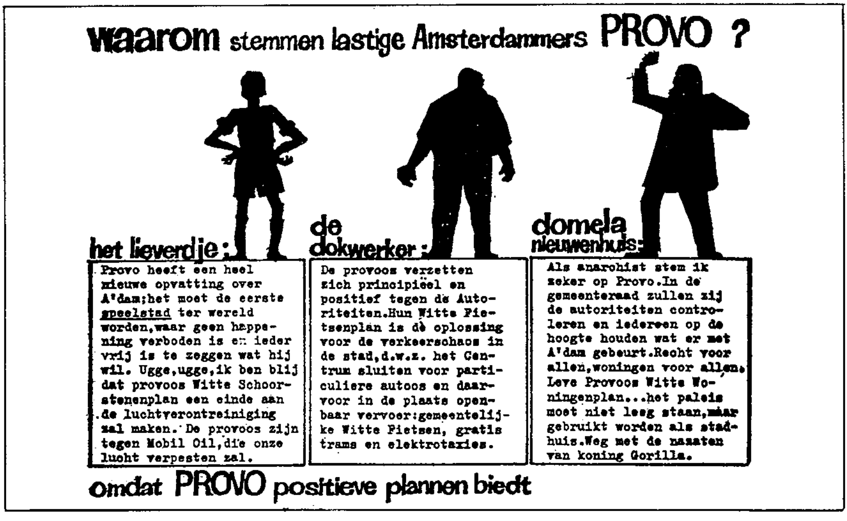
Even opmerkelijk als de provocaties waren de witte plannen. Heel pragmatisch bood de Provo-beweging met deze plannen een anarchistisch alternatief. Het beste idee was zonder twijfel het witte fietsenplan, dat een oplossing voor het verkeers- en vervuilingspro-

bleem in de binnenstad combineerde met het anarchistische beginsel van collectief eigendom.
Met het witte schoorstenenplan – dat evenals het witte fietsenplan een idee was van technisch constructeur Luud Schimmelpenninck – stelde Provo eveneens heel concreet grenzen aan de vrijheid van de enkeling ten opzichte van de gemeenschap. Het (economische) beginsel van 'de vervuiler betaalt' is door dit plan algemeen bekend geworden.
Wat met deze plannen bovendien aan de orde werd gesteld was de plaats van de *straat* in de moderne samenleving. Provo eiste de straat op als publieke leef- en speelruimte, wat ze tot het begin van deze eeuw ook steeds was geweest. Een eis, die overigens al eerder in de happening en later in het utopisme van New Babylon tot uiting kwam.
Verder is de Provo-beweging vernieuwend geweest op het vlak van de identiteit. Altijd al hadden de anarchisten een eigen identiteit gehad, die ontleend werd aan een van het gangbare cultuurpatroon afwijkende leefstijl. Maar Provo gaf die identiteit nieuwe vormen, ontwikkelde een eigen *subcultuur*, die binnen en buiten het anarchisme van invloed was en de kiemen bevatte van de tegencultuur van de jaren zeventig.[5]
De identiteit van Provo werd in de eerste plaats gevormd door de taal. Provo gaf een andere betekenis aan bestaande begrippen, gebruikte tot dan onbekende woorden en creëerde nieuwe woorden: happening, image, klootjesvolk, provocatie, provotariaat en dergelijke. Deze 'talige identiteit' maakte de Provo's tegelijkertijd herkenbaar en ongrijpbaar. Hetzelfde geldt voor het uiterlijk van de Provo's (witte spijkerpakken en lange haren) en hun levenswijze.
Provo stimuleerde, met name door zijn subcultuur, de belangstelling voor het anarchisme bij jongeren, waardoor eerst *De Vrije* en later ook *Recht voor Allen* opbloeiden. De anarchistische beweging verjongde zich, haar zelfbewustzijn groeide. Misschien was dat wel de meest waardevolle bijdrage van Provo aan de vernieuwing van het anarchisme.

NOTEN

(1) Persoonlijk gekleurd, maar onmisbaar vanwege de uitgebreide informatie over Provo is het overzicht van Van Duyn, wiens boek ook een selectie bevat van artikelen uit het tijdschrift (waaronder – het in beslag genomen – eerste nummer), afbeeldingen (o.m. van Provokaties), spotprenten van Willem en foto's van Cor Jaring: Roel van Duyn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965–1967*, Amsterdam 1985. Het overzicht is grotendeels ontleend aan: Roel van Duyn, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos*, Amsterdam 1967. Niet altijd volledig en soms feitelijk onjuist, maar inspirerend door Provo in een bredere context te plaatsen is: Harry Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, Amsterdam 1966. Nuttig is ook de beschrijving van binnenuit van het Provo-milieu: Hans Tuynman, *Full-time provo*, Amsterdam 1966. Een analyse waarin Provo's navelstrengen met het anarchisme worden doorgesneden en die daardoor beperkt blijft tot jongerencultuur, is: Jos van der Lans, *De kultuur van het provoïsme* (in *Te Elfder Ure* nr. 3, 1983). Wisselend van kwaliteit, maar informatief is de bundel: *Provo. Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*, Amsterdam 1966, onder redactie van F.E. Frenkel. Deze bundel bevat onder meer een artikel van Rudolf de Jong (*Anarchisten en provo's*), alsook bijdragen over het beleid van politie en justitie (van Frenkel en van L.H.C. Hulsman). Méér kritiek op dat beleid in: Louis Sinner, *Provo's en justitie*, Amsterdam 1966. Hoe het 'reformisme' allengs binnen Provo de overhand kreeg, blijkt duidelijk uit: Duco van Weerlee, *Wat de provo's willen*, Amsterdam 1966, waarin één hoofdstukje gewijd is aan het anarchisme van Provo, wat dan nog bovendien volstrekt nietszeggend is. Venijnige kritiek van marxistische huize op Provo is te vinden in: Konrad Boehmer en Ton Regtien, *Van Provo naar Oranje Vrijstaat*, Nijmegen/Amsterdam 1970. Interessant is het vraaggesprek dat Harry Mulisch en Anton Constandse met Roel van Duyn hadden

in *De Gids* nr. 1, 1966. En tenslotte zijn vanzelfsprekend de tijdschriften *Provo* (nr. 1 van 12 juli 1965 – nr. 15 van maart 1967), *Buiten de Perken* (nrs. van oktober, november en december 1965) en *De Vrije* (nrs. van juli, oktober en december 1965, en van maart, april en september 1966) belangrijke bronnen. (2) In 1967 publiceerde het Engelse maandblad *Anarchy* een lang artikel van Lewis Herber (= Murray Bookchin) – *Toward a liberatory technology* – waarover Van Duyn en ik zo enthousiast waren dat we overwogen om het in Nederlandse vertaling uit te brengen. Het is er niet van gekomen. Op dat moment bestond er overigens wel een Nederlandse uitgave van diens *Crisis of our cities* (1964) onder de titel *Stikkende steden.* (3) Al vanaf 1964 hield rookmagiër Robert-Jasper Grootveld wekelijks ongestoord séances rond Het Lieverdje op het Spui in Amsterdam. Grootveld propageerde daar het gebruik van softdrugs in plaats van kankerverwekkende sigaretten. In de zomer van 1965 gingen de Provo's deelnemen aan deze happenings, die nu door de politie met geweld werden verstoord. Boehmer en Regtien stellen: 'Van Duyn had ergens gelezen dat een folkloristisch figuur een doorslaggevende rol kan spelen in een stad-revolutie. Dat heeft hem ertoe aangezet om met Grootveld contact op te nemen.' Van der Lans ziet een rechtstreeks verband tussen Grootvelds kruistocht tegen de tabakverslaving en Van Duyns 'verslaafde consumenten'. (4) In *Provo* nr. 9 van 12 mei 1966 schreef Van Duyn dat Provo een partij is 'die geen partij is', maar een wervelende beweging, waar je op stemmen kunt, zonder je stom stemvee te voelen'. In datzelfde artikel kondigde Van Duyn aan dat Provo de Autoriteiten in de raad zou controleren en geheime stukken openbaar zou maken. Bovendien zou Provo zijn Witte Plannen aan de orde stellen in de gemeenteraad. Er is allemaal weinig van terecht gekomen. Omdat Provo – gelukkig – voor een roulatiesysteem koos, moest lijsttrekker Bernard de Vries zijn Provo-zetel snel ter beschikking stellen aan achtereenvolgens Luud Schimmelpenninck, Iréne van de Weetering en Roel van Duyn. Van Duyn gebruikte de zetel in 1969 om de Kabouter-beweging te introduceren. In *Het Witte Gevaar* (1967) verdedigde Van Duyn zich tegen de anarchistische kritiek op het 'parlementarisme' van Provo alsvolgt: 'Maar wat wil het anarchisme? Een demokratiese maatschappij op federalistiese basis, waarin het sociale leven van onderop en niet van bovenaf geïnspireerd wordt. Dus kan in een anarchistiese maatschappij de gemeenteraad de organisatoriese basis zijn voor de federatie. Dus hoeven de provoos de gemeenteraad niet te boykotten'. Overigens propageert Bookchin tegenwoordig ook het deelnemen van anarchisten aan het gemeenteraadswerk (zie zijn *Theses on Libertarian Municipalism* in The Anarchist Papers, Black Rose Books, Montreal, Canada 1986). (5) Ik denk vooral aan de opkomst van de politieke strip en spotprent, waarvoor Provo-tekenaar Willem de grondslag legde. Olaf Stoop, één van de eerste Provo's, stimuleerde de stripcultuur met zijn Real Free Press.

Gemeenteraadsverkiezingen Amsterdam 1966

OP ZOEK NAAR DE INVLOED VAN PROVO

Marius de Geus

Provo is vooral bekend geworden door de kleurrijke happenings bij het Lieverdje, de ludieke acties en natuurlijk de rookbom en de demonstraties bij het huwelijk van Beatrix en Claus in 1966. Maar het belang van de Provobeweging gaat veel verder: hoe zou het Nederland van de jaren tachtig eruit hebben gezien zonder Provo? Wat heeft m.a.w. Provo voor invloed gehad op de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen? Het wachten is al jaren op een diepgaande en systematische analyse van de betekenis van de Provo-beweging. In afwachting van een dergelijk onderzoek wil ik in kort bestek een aantal van de belangrijkste invloeden die van Provo zijn uitgegaan trachten aan te geven.

De Nederlandse maatschappij van de jaren vijftig en zestig was voor alles een op produktie en consumptie gerichte samenleving. Het verlangen naar meer en meer *welvaart* beheerste het leven van de meerderheid van de bevolking. Het was de periode van de wederopbouw na de tweede wereldoorlog en men trachtte om het produktie-apparaat zo efficiënt mogelijk te laten functioneren – het hele systeem was gericht op een steeds grotere materiële behoeftebevrediging. De burgers vergaapten zich aan de nieuwe welvaart: een ijskast, televisietoestel en zelfs een auto kwamen binnen het bereik van de massa. Een Opel Kadett voor iedereen.

Het politieke stelsel droeg in die tijd nog alle kenmerken van de *verzuiling.* De bevolkingsgroepen waren gescheiden in blokken van maatschappelijke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag. Zo waren katholieken lid van het NKV, stemden op de KVP, luisterden naar de KRO en lazen een katholiek dagblad. De beleidsvorming was in hoge mate een zaak van de politieke elites. De politiek werd door deze elites als een zaak beschouwd die gebaat was bij geheime beraadslagingen en *depolitisering.* [1]

De burgers waren in die tijd gehoorzaam aan de leiders van de verschillende zuilenorganisaties, zoals de kerken, vakverenigingen en politieke partijen; men was trouw aan pastoor, dominee, baas en vaderland. Passiviteit en volgzaamheid voerden de boventoon; de Nederlandse burger had eerbied voor het gezag, wist zijn plaats in de kerk, bedrijf en staat.[2] De overheid stelde zich uitermate bevoogdend op. De gezagsdragers handelden vanuit een sterke regentenmentaliteit, autoritair en eigenhandig optreden was schering en inslag. De betutteling bleek ook op het gebied van sexuele normgeving. De wettelijke regelingen voor conceptie en abortus waren letterlijk en figuurlijk nog vooroorlogs en getuigden van hypocrisie en een bekrompen calvinisme. De condooms lagen onder de toonbank, als ze al verkrijgbaar waren, en abortus was niet toegestaan.

Verder drukte de Koude Oorlog nog een sterk stempel op het denken – de meeste burgers vertrouwden zonder omhaal op de NAVO en de Amerikaanse atoomparaplu ter bescherming tegen de 'Rode dreiging' en velen ondersteunden de oorlog in Vietnam. De positie van de vrouw stond in die periode nog nauwelijks ter discussie – het gezin was de hoeksteen van de samenleving en de vrouw verzorgde de kinderschare en deed het huishouden.

De man verdiende de kost. Verder was de algemene houding ten opzichte van de *natuur* en de *techniek* opvallend. De natuur werd gezien als een object dat men naar eigen believen kon gebruiken. De mens zou in staat zijn om de natuur te beheersen en te exploi-

teren ten dienste van de algemene welvaart. De techniek zou daarbij de mensheid terzijde staan; er was een mateloos vertrouwen in de mogelijkheden van de techniek om de vooruitgang te bevorderen en het bestaan van de mensheid te verbeteren. Vanaf die periode wordt Nederland dan ook één grote afvalbelt van chemische restprodukten, worden de rivieren tot open riolen en neemt de luchtverontreiniging gigantisch toe.

Het was deze materialistisch ingestelde, intolerante, door atoombewapening bedreigde, vrouwvijandige en natuurbedreigende maatschappij, waar Provo een logische reactie op vormde. En de invloed van Provo moet dan ook op deze gebieden worden gezocht; het schiep een verzet tegen de gezapigheid, ingeslapenheid en dufheid van het 'klootjesvolk', zoals Provo de massa betitelde.

KATALYSATOR

Provo is vooral van betekenis geweest door vroegtijdig, hardnekkig en met groot gevoel voor publiciteit aandacht te vragen voor een aantal onaanvaardbare ontwikkelingen. Zo hadden de Provo's een scherp oog voor de *tekortkomingen* van de zich ontwikkelende prestatie- en consumptiemaatschappij. Tegenover de louter op produktie en materiële verzadiging gerichte mens, wezen zij op de mogelijkheden van een creatief en speels bestaan. Tegenover een bezitterig individualisme gaven de Provo's het perspectief aan van het leven in gemeenschap, waar men elkaar kon helpen, en zin kon geven aan een gezamenlijk bestaan.[3]

Ook op *politiek* vlak hebben de ideeën van Provo geleidelijk enige doorwerking gevonden. Tegenover de regentenmentaliteit van de politieke elites stelden zij openbaarheid, het afleggen van verantwoordelijkheid en anti-autoritair optreden van overheidsfunctionarissen. Tegenover de gehoorzaamheid en passiviteit van de burger benadrukten zij het belang van actieve deelname. Mede als gevolg van de activiteiten van Provo is de positie van de gezagsdragers niet meer zo volledig onaantastbaar als in vroegere tijden. De participatiegedachte lijkt sinds de jaren zestig vastere voet te hebben veroverd in de maatschappij. Dit heeft onder meer geleid tot de introductie van allerlei zeggenschapsvormen, inspraakprocedures, en het instellen van buurt- en wijkraden. Steviger geworteld heeft zich het idee dat besturen niet over de hoofden van de mensen dient te geschieden, maar dat wanneer een besluit bepaalde individuen raakt, deze betrokken dienen te worden bij de besluitvorming.

Hierbij dient wel direct te worden opgemerkt dat het hier zeker niet in alle opzichten om fundamentele veranderingen gaat. In de meeste gevallen blijven de autoriteiten feitelijk aan de macht; vaak is er slechts sprake van *pseudo-participatie*: de schijn van invloed en zeggenschap. Participatie 'kan' leiden tot reële invloed op de besluitvorming, maar in de huidige samenleving wordt het doorgaans gebruikt om instemming en ondersteuning te krijgen voor reeds uitgewerkt en voorgenomen beleid. De daadwerkelijke invloed van ondernemingsraden, buurtraden, universiteitsraden en dergelijke blijft ook hedentendage beperkt, maar toch is het democratische gehalte van de maatschappij, vergeleken met de periode van vóór de jaren zestig, toegenomen.

Provo kaartte daarnaast als een der eersten de vijandige houding aan van de mens ten opzichte van de natuur. Gewezen werd op de dreiging van totale milieuvergiftiging tengevolge van de steeds verdergaande industrialisatie en urbanisatie. De Provo's richtten de aandacht op de luchtverontreiniging als serieus probleem, op de asfaltterreur, de overlast en de inefficiëntie van het autogebruik. Het 'witte fietsenplan' zou de mens bevrijden van het automon-

ster. De witte fietsen zouden aan iedereen ter beschikking staan en een gratis manier van 'openbaar vervoer' betekenen. De witte fiets was het voorbeeld van eenvoud en vrijheidslievendheid tegenover de complexiteit en het autoritaire karakter van de auto.[4] Ook op het gebied van het milieudenken hebben de ideeën van Provo dus op de langere termijn betekenis gehad.

De betekenis van Provo voor de moderne tijd ligt dus in eerste instantie vooral op het gebied van het constateren en formuleren van diverse vergaande problemen, c.q. tekortkomingen van de na-oorlogse maatschappij. Provo heeft mensen de ogen geopend voor de gevaren en beperkingen van de *consumptiemaatschappij.* De provo's hebben ideeën losgemaakt, mensen aan het denken gezet, creatieve oplossingen aangeboden, en geïnspireerd tot talrijke actiegroepen en sociale bewegingen.

Hierdoor zijn nieuwe ontwikkelingen in gang gezet, zonder dat hun ideeën overigens hebben geleid tot een werkelijke politieke, morele of technologische revolutie.[5] Hun rol was meer die van een *katalysator.* De invloed was vooral indirect: via discussies, aandacht in de media, middels het blad Provo en de pamfletten van de beweging. Provo bewerkstelligde, ook al was het voornamelijk bij minderheden, een mentaliteitsverandering, waarvan geleidelijk een bepaalde invloed is uitgegaan en in de toekosmt van zal uitgaan op de samenleving. Het heersende politieke en economische systeem is tengevolge hiervan weliswaar niet fundamenteel gewijzigd, maar heeft toch aanpassingen moeten ondergaan.

BUITENPARLEMENTAIRE ACTIE

In tweede instantie ligt de betekenis van Provo vooral op het gebied van de *strategieën.* Het waren de provo's die de ludieke en provocerende acties tegen de verstarde autoriteiten hebben 'uitgevonden'. Zij stonden aan de basis van creatieve acties van burgerlijke ongehoorzaamheid. Met hun verbeeldingskracht en initiatieven hebben ze de Nederlandse politiek opener gemaakt. Sedert hun optreden is het buitenparlementaire actiemiddel gaan behoren tot de Nederlandse politieke cultuur.[6]

Het is nu algemeen geaccepteerd om door middel van acties de aandacht te vestigen op wantoestanden, onaanvaardbaar overheidsgedrag of op bepaalde wensen en verlangens die leven in de samenleving. De beleidsvorming vindt hierdoor niet alleen meer plaats via de politieke en economische elites in ons land, maar komt mede tot stand onder invloed van acties van onderop. Daarmee lijkt de maatschappij toch een beetje aan openheid, flexibiliteit en responsiviteit voor andersdenkenden te hebben gewonnen. Wellicht is de algemene aanvaarding van het speelse en creatief gebruik van het actiewapen wel de belangrijkste invloed geweest van Provo.

Tot slot. De ideeën van Provo hielden uiteraard geen halt bij de grenzen van Nederland. De gedachten reikten verspreid van Parijs tot New York en San Francisco. Maar daarvoor geldt dat het nog moeilijker is om de preciese invloed en uitwerking te meten. Al met al blijft Provo toch een van de weinige opzienbarende en zelfs internationaal invloedrijke Nederlandse verschijnselen van de laatste decennia.[7]

NOTEN

(1) Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, pp. 120-123. J. de Bussy, Amsterdam 1968. (2) Ibid., p. 145. (3) Veel meer uitgesproken kwam dit naar voren in de Kabouter-beweging, de rechtstreekse opvolger van de Provo-beweging. Zie

daarvoor: Roel van Duyn, *De boodschap van een wijze kabouter*, hoofdstuk 5. Meulenhoff, Amsterdam 1969. (4) Clifford Harper, *Anarchy*, p. 157. Camden Press, London 1987. (5) Zie ook: Dany Cohn-Bendit, *In de ban van de revolutie*, p. 28, 29. Van Gennep, Amsterdam 1986. (6) J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, pp. 50-52. Samsom, Alphen aan den Rijn 1975. (7) Met dank aan Cees Bronsveld voor zijn commentaar op dit artikel.

SCHOOL EN SAMENLEVING: DE IDEALEN VAN DE JAREN ZESTIG EN DE REALITEIT VAN VANDAAG

Simon Radius

In 1965 verscheen Wouter Buikhuisens Achtergronden van nozemgedrag. *De term nozem kwam al in de jaren dertig voor in samenstellingen als 'swingnozem'. Journalisten van* Vrij Nederland *vonden in 1955 dat het eenvoudiger was om met Papoea's te praten dan met de jongeren van de Nieuwendijk in Amsterdam. In het* Politietijdschrift *van oktober 1959 blijkt het begrip nozem ook daar al ingeburgerd: jongeren met veel vrije tijd waar ze geen raad mee weten. Maar het zijn niet de enigen die van tijd tot tijd de politie uit verveling gaan jennen. Buikhuisen vat het geheel in 1965 pas samen en geeft een opsomming van categorieën jongeren, die allemaal onder het begrip vallen: jeugdige cafetariabezoekers, rondhangers op hoeken van straten en in portieken of automatieken, luidruchtige bromfietsrijders, asocialen.*

Het probleem was als zodanig niet nieuw. Direct na de tweede wereldoorlog, was ik betrokken bij de opleiding voor jeugdleiders van de Rotterdamse clubhuizen De Arend en De Zeemeeuw op het eiland Van Brienenoord, toen ver weg op een idyllisch plekje. De term was toen *'massajeugd'*. In *Pedagogische Studien* (Wolters) schreef ik toen, dat deze term nergens op sloeg en stelde voor de term *'onontplooide jeugd'* te gebruiken, die beter aangaf waar het om ging.

De eerste term was discriminerend, de tweede gaf aan waar het aan schortte: de sociale omgeving waarin zij woonden, de fabrieken waarin ze werkten vormden geen stimulans om tot zelfontplooiing (een andere modeterm van toen) te komen, laat staan tot het nog veel hogere doel van de zelfverwerkelijking. De buurten waarin ze woonden heetten toen achterbuurten, krottenwijken.

Dertig jaar later werk ik als projectleider van het OOV-project in Utrecht, Schooladviescentrum. Onderwijs-in-Oude-Volksbuurten. De terminologie is grondig gewijzigd. Het gaat om kinderen die door omstandigheden waar ze ook niets aan kunnen doen, grote achterstand in het schoolse leren hebben opgelopen. Anderen spreken liever van achterstelling, want die aan hen toegeschreven 'achterstand' is de uitkomst van een actief maatschappelijk procédé van maatschappelijke uitstotingen van bepaalde onderliggende groepen. Nog steeds dus dat sleutelen aan de terminologie om dichter bij de kenmerkende verschijnselen van deze probleemgroepen van jongeren te kunnen komen. Wat heel duidelijk is, is dat het in 1945 op dezelfde sociale groepen gaat als die van 1975: laag geklasseerde sociale groepen uit ongeschoolde handarbeidersgezinnen, die een hekel hebben aan school en aan verder leren.

Het club- en buurthuiswerk (nog terend op de idealisten uit Den Haag — De Bruin met zijn 'Mussen' en Van Wijk

uit Rotterdam) werpt al haar energie in het organiseren van een creatieve vrijetijdsbesteding. Zelf droeg ik mijn steentje daaraan bij in de jaren vijftig in Leiden, met het clubhuis 'De Sperwers'. Stoere namen hoorden toen tot wat we nu noemen 'het image' van het werk. Een en ander vond plaats in het wijkgebouw, met 'Geloof, Hoop en Liefde' groot in de voorgevel, wijzend op een remonstrants/vrijzinnig hervormde oorsprong van de zorg voor de armlastigen in die buurt.
De strijd om de ontplooiingsmogelijkheden van kinderen uit ongeschoolde milieus — die al sinds 1945 aan de orde was — had uitsluitend betrekking op 'blanke' arbeiderskinderen. Met de komst van de buitenlandse arbeiders van allerlei ethnische groepen werd een extra sociale laag aan het bevolkingspatroon toegevoegd. Bevolken hun kinderen nu dezelfde laaggeklasseerde scholen? In de jaren zestig en zeventig ging het nog om een schoolbevolking waarvan zo'n 70 procent blank was. De twee groepen hadden niet hetzelfde 'achterstands'-syndroom. De termen 'achterstand' en ook zelfs 'achterstelling' geven niet precies weer waar het om gaat. Die schoolbevolking is uiteraard ook maar een deel van een veel grotere verwaarloosde groep, zoals ook het voetbalvandalisme al laat zien.
Nu, anno 1988, hebben die scholen het omgekeerde percentage: 30 procent blank, 70 procent 'gekleurd'. Waar zijn die Nederlandse (ongeschoolde) handarbeiderskinderen dan gebleven? Naar andere blanke scholen, die zorgen voor de doorstroming naar het mavo, c.q. het lbo. De buitenlandse kinderen hebben de plaats ingenomen van de ongeschoolde arbeiderskinderen van voorheen en stromen door naar de lage vormen van het voortgezet onderwijs. 'Laag' is niet discriminerend bedoeld: die onderwijsvormen héten *lager* huishoudonderwijs, enz.
Een groot deel van die *Nederlandse* groep stroomt dus nu door naar het mavo, maar het is de vraag of deze groep erop vooruit gaat met die doorstroming, want er is helemaal geen werk voor hen en de werkgevers kunnen voor eenvoudige baantjes ook al havo-afgestudeerden krijgen. Het perspectief is voor grote groepen van de jeugd niet plezierig. Alleen de verwoede doorzetters komen er nog wel. Een en ander heeft uiteraard ook gevolgen voor de samenstelling van de drugscene. Het drugs- en alcoholprobleem ligt voor de migrantengroepen weer anders. Ook voor de 'hogere' lagen, waar verslavingen meestal niet in het openbaar zichtbaar zijn.

WERKGELEGENHEID

Het bedrijfsleven maakt economisch misbruik van de verkapte racistische aspecten in de samenleving. Een heilloos onderwijsbeleid na de begrafenis van het Middenschool-concept houdt weer op andere wijze de bestaande klassetegenstellingen in stand. Als deze probleemgroepen maar lang genoeg niet uit de problemen raken dan kan een en ander in de 21e eeuw wel eens uitlopen op een revolutie van de onderste lagen van de arbeidersklasse.
Het middenschoolconcept van linkse en gematigd-linkse groepen was volop in discussie eind jaren zeventig en gaf een mogelijkheid aan voor 'gezond onderwijs' op grond van een 'gezond maatschappijconcept', zij het 'reformistisch'. Het concept was uiterst bruikbaar voor de maatschappelijk-politieke vorming en de interculturele en antiracistische programmering voor het gehele vervolgonderwijs en garandeerde schoorvoetende stapjes in de richting van de 'gelijke-kansen-voor-iedereen'-ideologie.
Niet één jaar brugklas, zoals het tenslotte via de Mammoetwetgeving is geworden, was het doel van 'links', maar de driejarige brugklas, onverdeeld, voor alle leerlingen, al of niet middenschool te noemen.

Dat schoolsysteem, geleid door de Verbeelding en de Creativiteit moest een eind maken aan de bestaande selectie, die goeddeels bepaald werd door klasse- en rasdiscriminatie. Hoe groot — of liever klein — is nú het percentage buitenlanders op de gymnasia, in de hoogste beroepsfuncties? Zijn er zo weinig intelligente Marokkanen en Turken? En is de situatie van de 'blanke' vrouwen zo onverdeeld gunstig? Wat is er terecht gekomen van de door Ivan Illich zo verwoed gevoerde strijd voor de ontscholing van de samenleving en wat van de visies van Paolo Freire op de ontwikkelingsproblematiek en de Derde Wereld?
In zekere zin is Illich beter aan zijn trekken gekomen dan Freire: de school is grotendeels ontschoolst, nieuwe methoden en didactieken laten, ook internationaal, in beginsel alle mogelijkheden toe om door te stromen naar geambieerde functies. Alleen wordt daar niet altijd gebruik van gemaakt. Maar zover is het Freire-concept niet gekomen: in Afrika zijn grote groepen allang blij als ze dagelijks een hap eten krijgen.
Het verwoede sociale gevoel van de jaren zestig, noch de blootlegging van de politieke functie van 'de' school is indertijd door het onderwijs zelf aangekaart, maar door de onderwijs- en studentenoppositie. Nu, anno 1988, kan men de school niet verwijten dat alle voorwaarden voor wat Paul Goodman de 'rat-race' noemde, weer aanwezig zijn. Het onderwijs is weer de wachtkamer van de diploma-maatschappij, en ieder studeert primair voor zichzelf.
Daar staat tegenover dat het tweedekans-onderwijs beter geregeld is en dat niemand, uit een oogpunt van opleidingsmogelijkheden gezien, uit de boot behoeft te vallen. Hooguit doen studerenden er wat langer over. Een en ander is nu ook geregeld voor hen, die het havo- of vwo-diploma dreigen te missen, want er is ook voorzien in het behalen van deelcertificaten.

BASISSCHOOL

Op de onderwijsbegroting moet zevenhonderd miljoen bezuinigd worden. Massale protesten van schoolbesturen, ouderorganisaties en vakbonden. Want tot 1990 is er sprake van een bezuiniging van 220 miljoen aan personeelskosten, óók dat nog.
Ook aan de orde is de definitieve invoering van de basisschool, en daarmee de toelating voor de vier- en vijfjarigen en het over het hele land vormen van scholen die aan elkaar gekoppeld moeten worden. Jarenlang zijn binnen het kleuteronderwijs in alle geledingen discussies gevoerd, dat de verworvenheden van het kleuteronderwijs waar jarenlang voor gestreden is — uitgaan van het kind en het speelse — door de gedwongen integratie van kleuter en lager onderwijs verloren zullen gaan. Dat wordt van alle kanten weersproken, en onder andere wordt erop gewezen, dat de hoofdleidster van de kleuterschool benoemd kan worden tot directeur van de nieuwe basisschool of tot adjunct-directeur.
Nu, anno 1988, blijkt dat twee jaar na de invoering van de basisschool nauwelijks nog vrouwen in de topleiding van de scholen functioneren, dat vele leerkrachten er tegenop zien om in de eerste klassen te moeten werken, en dat vele kleuterleidsters zich niet prettig voelen in de hogere klassen. De eerste jaren zijn wel degelijk in hoge mate het voorportaal van het leren geworden, voorbereidend lezen, schrijven en rekenen spelen een grotere rol dan voorheen en de sfeer van de afzonderlijke kleuterschool is voor velen een nostalgische herinnering geworden. Misschien komt die in een nieuwe onderwijsvernieuwingsgolf over tien jaar weer terug.
Het aantal ziekmeldingen neemt toe, en daarmee wordt de uitwisselbaarheid van leerkrachten danig op de proef gesteld.

Vooral toen ook bepaald werd, dat een zieke leerkracht pas na twee dagen mocht worden vervangen door een invaller. De klas van de zieke leerkracht wordt dan opgedeeld over de zeven andere klassen, zodat elke klas twee dagen lang extra leerlingen krijgt. Zowel de opgedeelde als de ontvangende klassen zijn daarbij niet gebaat.

Slechts een klein percentage – ongeveer 5 procent van de vrouwelijke onderwijsgevenden volgens het KOV-blad van 30 juli 1988 – is benoemd tot mededirecteur van de basisschool. Management van een andere school schijnen vrouwen moeilijk te kunnen leren. Of zijn er andere factoren in het spel? Ook blijkt, dat de vroegere kleuterleidsters, althans een zeer groot deel, niets gehad hebben aan de zogenaamde bijspijkercursussen die zij moesten volgen in het kader van de integratieoperatie.

Ook de inspraak van de leraren – ieder in het onderwijs is nu leraar – op de gang van zaken in de school bleek in veel gevallen een loze kreet: de meesten waren niet betrokken bij het opstellen van het activiteitenplan, c.q. het schoolwerkplan van de nieuwe school en ook de medezeggenschapsraad is in het algemeen weinig betrokken bij de benoeming van schoolleiders en andere onderwijsgevenden. Ook de ouderparticipatie die een heet hangijzer was in de onderwijswereld, al sinds 1968, en waarover de helaas zo vroeg gestorven Co van Calcar in zijn *Buitenspel op school en in de maatschappij* al in 1970 zulke behartenswaardige dingen heeft gezegd, is een loze aangelegenheid geworden. Men leze nog eens na wat daarover in 1974 allemaal te berde werd gebracht door Jan Rupp, Jan Brands, Peter van den Hoven en vele anderen (Stafleu, Leiden 1974). En niet te vergeten: de nog altijd actuele publikaties van de toenmalige Kritische Leraren uit Amsterdam en Nijmegen, die nog steeds goed voor scripties zijn.

IN MEMORIAM HAN KUYSTEN (1902–1988)

Op 15 juni j.l. overleed Han Kuysten. Hij was een vriend en geestverwant van de vorig jaar gestorven Wim Jong; beiden waren prominente vertegenwoordigers van de stroming die wel met *anarcho-pacifisme* wordt aangeduid. Kuysten was afkomstig uit een calvinistisch milieu en groeide op in de Langstraat (N.Br.), waar zijn vader bakker was. Door een toevallige ontmoeting kwam hij in contact met de vrije jeugdbeweging; vervolgens sloot hij zich aan bij de IAMV, de organisatie van libertaire antimilitaristen, en ook bij de BRAC, de kleine Bond van Religieuze Anarcho-Communisten rond Clara Wichmann en (later) Bart de Ligt. Daarna kon hij een loopbaan als gemeentelijk administrateur wel vergeten. Het gemeentebestuur van Oisterwijk stelde hem in 1923 voor de keus: ofwel zijn lidmaatschappen opzeggen en zijn antimilitaristische en anarchistische boeken en bladen verbranden (!) ofwel ontslagen worden. Het werd het laatste.

Dit beroepsverbod had ingrijpende gevolgen. Jarenlang was Kuysten werkloos totdat enkele geestverwanten hem in 1929 in staat stelden om een opleiding voor marconist te volgen. Ruim vijf jaar lang was hij vervolgens werkzaam op de grote vaart, maar het was geen prettige tijd. Al snel bleek dat zijn verleden hem opnieuw achtervolgde. Hij stond kennelijk als 'communist' geregistreerd, wat tot gevolg had dat toegezonden boeken en tijdschriften in beslag genomen werden en officieren verslag van zijn activiteiten uitbrachten. In *Bevrijding*, het maandblad van de BRAC, die vanaf 1932 werd voortgezet als BAS (Bond van Anarcho-Socialisten), schreef Kuysten dan ook onder het pseudoniem K. Han.

In 1935 werd hem de mogelijkheid geboden om 'vrijgesteld bestuurder' te worden. Hij volgde Albert de Jong op als secretaris van het IAMB – het uitvoerend buro van de IAMV –, werd (mede-)redacteur van *De Wapens Neder* en ook van *Bevrijding*. In de discussies over het gebruik van militaire middelen in de strijd tegen de Spaanse fascisten nam Kuysten een

uitgesproken standpunt in. Hij keerde zich scherp tegen de strategie van de Spaanse anarcho-syndicalisten ('dictatuur van de middelen') en bleef onverkort voorstander van geweldloze verdediging. Deze controverse leidde zoals bekend tot een onverkwikkelijk schisma in de anarchistische beweging. Toch werd die geweldsdiscussie in de tweede helft van de jaren dertig, zeker in het geval van Kuysten, mede beïnvloed door twijfels over de revolutionaire potentie van de arbeidersklasse ('het proletariaat is evenmin immuun voor het fascisme als de bourgeoisie').

Na de oorlog, die hij wonderwel zonder ernstige kleerscheuren doorkwam, was Han Kuysten evenals Wim Jong actief in de ANVA (Algemene Nederlandse Vredes Actie). Deze antimilitaristische organisatie was in 1946 opgericht als samenwerkingsverband van verschillende stromingen, maar ontwikkelde zich na enkele jaren tot een uitgesproken radikaal-pacifistische organisatie, die beschouwd kan worden als een voortzetting van de vroegere IAMV. Als redacteuren van het ANVA-blad *Vredesactie* droegen Jong en Kuysten in hoge mate bij tot de libertaire koers die die organisatie uitzette. In die tijd redigeerde Kuysten ook met anderen een bloemlezing uit het werk van Bart de Ligt (*Naar een vrije orde*, Arnhem 1951).

De revival van het anarchisme sinds de jaren zestig bezag hij met gemengde gevoelens. Enerzijds was hij enthousiast, anderzijds teleurgesteld. Dat een deel van de jongere generatie in toenemende mate voor harde acties koos en geweldloze strategieën opzij zette, was hem een gruwel. Ook de afnemende interesse in anarchistische theorievorming betreurde hij. Terwijl Kuysten in de jaren dertig vooral verbindingen probeerde te leggen tussen anarchistische theorie en psychologisch en antropologisch onderzoek (Freud, Reich en Mead vindt men veelvuldig in *Bevrijding* genoemd), richtte hij zich in latere jaren ook op de ecologie. Hij meende dat het werk van Amerikaanse anarchisten als Paul Goodman en Murray Bookchin — ook in De AS — werd onderschat. Trouwens, zijn belangstelling voor 'het andere Amerika' leidde eveneens tot studie van de indiaanse culturen. In het indiaanse begrip van religie (opgevat als verbondenheid met alles wat leeft) herkende hij zijn eigen ethisch-anarchistische overtuiging.

Hoewel sinds de jaren zestig gehandicapt door een hartkwaal bleef Kuysten tot zijn dood een actief libertair, daarin gesteund door zijn vrouw Liesbeth van Mierop. Hij vertaalde vele artikelen uit in Nederland vrijwel onbekende buitenlandse bladen en publiceerde met name over de Indianen in *De Raaf* en *De Vrije Socialist*. Nog vaak zal de anarchistische beweging hem missen vanwege zijn oorspronkelijke gedachten en consequente houding.

Hans Ramaer

BLADEREN 7

In Berlijn waren, medio 1987, op zijn minst 287 uitgeverijen gevestigd. Geen wonder dat ik in de aflevering van *Bladeren* in het Berlijn-nummer van *De AS* niet volledig was. Lezers die mij daar op wezen desondanks bedankt voor de reacties.
Voor wie een volledig overzicht wil: *Wissenschaftsverlag Volker Spiess GmbH (Potsdamer Strasse 199, 1/30)* produceerde een brochure *Verlage in Berlin* met daarin een overzicht van die genoemde 287 uitgeverijen.
In ieder geval dient hier alsnog *Rotbuch Verlag* genoemd te worden, uitgever van onder andere het bekende boekblad *Kursbuch* onder redactie van de dichter/filosoof *Hans Magnus Enzensberger*, onder anarchisten bekend vanwege zijn 'Durruti-boek', *De korte zomer van de anarchie*. Bij *Rotbuch* verscheen ook, zo bleek, een aantal niet onbelangrijke boeken over Berlijn. *Härlin en Sontheimer* schreven over de *Potsdamer Strasse (Rotbuch 274, 174 blz.)*. Een must voor diegenen die – zoals ik – in een NOS-documentaire over *die Potse* (1987) het een en ander (KOB, Rattay!) gemist hebben. Ter gelegenheid van '750 jaar Berlijn' verscheen vorig jaar het boekje *Antes & Co, Geschichten aus dem Berliner Sumpf* van *Sontheimer en Vorfelder (Rotbuch 324, 192 blz., 16 DM)*: '... herausgekommen ist eine Milieustudie zu den Cliquen und Sitten derer, die in Restberlin das Sagen haben', aldus de flaptekst en zo is het maar net. Enigszins kritische Berlijners hebben zich natuurlijk vrolijk gemaakt over de achternaam van een der hoofdrolspelers uit één van de schandalen die in dit boekje behandeld worden, namelijk die van *Otto Schwanz*.
Uit 1983 dateert de roman van *Michael Wildenhain: zum Beispiel K. (Rotbuch 268, 122 blz. 10 DM)*. 'Michael Wildenhain, geb. 1958 in Berlin, lebte in einem besetzten Haus, studiert Philosophie', verklapt de laatste bladzijde; hoewel: iets dergelijks vermoedden Wildenhain's oplettende lezertjes natuurlijk toch al. Desondanks, of juist daarom?, een even typerend als sfeervol boekje!
Tot slot ontving *Bladeren* van *Rotbuch* een heus Berlijns stripverhaal: *Gerhard Seyfried*'s *Invasion aus dem Alltag. (Rotbuch 245, 93 blz., 16 DM)*. Nogal melig naar mijn smaak, alleen de suggestie op een van de plaatjes dat Berlijn meer behoefte had aan een Internationale Baum Ausstellung dan aan een Internationale Bau Ausstellung vond in wel een aardige!
Het adres van *Rotbuch Verlag*: Potsdamer Strasse 98, 1/30. Jaarlijks verschijnt *Das kleine Rotbuch*, een boekje met fondslijst en aankondigingen van nieuwe uitgaven dat gratis via genoemd adres te verkrijgen is.

Ook van *Berlin Verlag* ontving *Bladeren*, dankzij ene alleraardigste *Annette Bayer* van de afdeling *Werbung* een flinke stapel bedrukt papier, en wel een aantal studies die voor een goed begrip van de Berlijnse kraakbeweging van groot belang zijn. Ik kan hier slechts de titels noemen:
– *Wilhelm Plattner u.a.*, Mieter in der Krise: Fristlos gekündigt – Zwangräumung droht (*1985, 223 blz. 25 DM*);
– *Rainer Tietzsch*, Bauordnungsrechtliche Bestandspflege. Erhaltungs- und Verbesserungspflichten für Mietwohnhäuser nach Par. 110 der Bauordnung für Berlin (*1985, 282 blz., 32 DM*);
– *Helmut Schreiber*, Stadtstruktur und Gleichheit. Eine Fallstudie zu Berlin (West) (*1986, 209 blz., 25 DM*)
– *Michael Arndt & Holger Rogall*, Berliner Wohnungbaugenossenschaften (*1987, 306 blz., 32 DM*).

De ware Berlijn-fan is wellicht ook geïnteresseerd in een studie over het *Berlinisch* die bij *Berlin Verlag* verscheen: *Norbert Dittmar u.a.*, Berlinisch, Studien zur Lexikon, zur Spracheinstellung und zum Stilrepertoir (*1986, 152 blz., 25 DM*).
Intussen verscheen ook het nummer van het tijdschrift *Niemandsland* (1988/1) over *de actualiteit van de avant-garde nà de avantgarde*, dat ik in *Bladeren 4* aankondigde. Het viel wat tegen wat mij betreft, dat wil zeggen het theoretisch artikel over die *actualiteit* waar ik op gehoopt had, ontbrak. De lezer moest het middels artikelen over allerlei, blijkbaar avant-gardistische kunstuitingen zelf maar uitzoeken en, ach, daar is tenslotte ook heel veel voor te zeggen. Intussen is *Niemandsland* te bestellen via een distributeur in Nederland, namelijk *Idea Books*, Nieuwe Herengracht 11, 1011 RK Amsterdam.
De Berlijnse uitgeverij *Edition Echolot* (c/o Dirk Nishen, Am Tempelhoferberg, 1/61) startte de brochure-reeks *Zeitgenossen*. Het eerste deeltje deeltje gaat over de bekende

(beruchte?) regelneef van de Comintern, *Willy Münzenberg (1988, 31 blz., 10 DM)*, het tweede, nog te verschijnen, deeltje zal aan *Robert Jungk*, ten onzent vooral bekend door zijn boek over *De atoomstaat*, gewijd zijn.
Een plaatje van de 'Berlijnse bohémien' *Erich Mühsam* is in het juninummer van *Rekenschap* te vinden. Het gaat hier om de omslagillustratie van een roman van *Rose Austerlitz, Café Grössenwahn, Roman aus der Berliner Künstlerwelt* dat een artikel van *Rob de Ruig* verlucht over *De philister in het laat-romantische repertoire: Erich Mühsam en Kurt Tucholsky*. In het betreffende Rekenschap-nummer dat 'humanisme en de Romantiek' als thema heeft verder onder andere een artikel van *André Hielkema* over *Oscar Wilde*.
In de rubriek *Losse notities* in deze *Rekenschap* stelt *Wim van Dooren* zich de vraag voor wie de hedendaagse componist eigenlijk schrijft. Zijn conclusie: 'Het blijft een raadsel waarom zovelen nog steeds de moeite niet nemen om naar de werken van de componisten van nu te luisteren, en wèl genoegen nemen met de platgetreden paden van de gebruiksmuziek, waarmee ze dan het fenomeen muziek degraderen tot niet meer dan (liefst harde) begeleiding van hun daagse beslommeringen. Hebben ze dan werkelijk geen behoefte aan méér??'.
Tja, hij heeft natuurlijk gelijk. Er valt dezer dagen veel te horen, te leren, te genieten en wat niet al in/van de (post)moderne muziek. Maar schrijver dezes heeft nu eenmaal ook zijn dagelijkse beslommeringen dus ik zet *Screaming Jay Hawkins*, nu ik mijn *Geblader* zit uit te tikken, toch maar een streepje harder... 'Prachtig gewoon' ...
Waarmee ik bij mijn laatste Berlijn-item beland ben: het augustusnummer van het *yuppie*-blad avant la lettre *Avenue*, waarin aandacht voor 'bruisend Berlijn'. Architectuurfoto's dus en een artikel dat *Schauplatz Berlin* heet waarin te lezen staat waar je heen moet als je geld te veel hebt. Maar goed: *Harriet Calo* en *Lex Verspeek* hadden de foldertjes goed gelezen. 'De Oranienstrasse is het brandpunt van Kreuzberg. In krakerscafé *Jenseits* gaat een meisje de wc in met haar drie herdershonden. Galerie *Endart* opent een tentoonstelling met schilderijen van Robert Bottrop.' Het sculptuur op Oranienplatz hebben de razende reporters toch mooi gemist. 's Avonds is het *Bullen raus, Chaoten rein* waarmee dit kunstwerk van 'commentaar' werd voorzien dan ook niet te lezen... Maar ja, waarover zit ik me in dit blad nou godbetert over *Avenue* op te winden!?

Er zijn tenslotte belangrijkere kwesties aan de orde. Zoals de problematiek *van* de 'etnische minderheden' waarover in dit tijdschrift al een tijdje een soort discussie 'smeulende' is...
Het begon allemaal in *De AS 64*, waarin ik een artikel schreef tegen die vermaledijde SP-brochure *Gastarbeid en kapitaal* en daarmee, het bleek onvermijdelijk, tegen *Anton Constandse*.
In *De AS 78* (blz. 34) herinnerde ik aan deze, wat mij betreft, brandende kwestie. *Hans Ramaer* reageerde hierop in *De AS 79* (blz. 36-37). In *De AS 80* zette ik ook een vraagteken achter een Nietzsche-citaat van *Arthur Lehning*: schrijvend over Kreuzberg bleek hij, in 1977, aan de volgende woorden van deze filosoof te moeten denken: 'Man redet mir nicht von griechischen Himmel, denn wo einst Griechen wohnten, da wohnen jetzt Turken'...
Volgens *Lehning* in 1977 en *Constandse* in 1983 was er dus wat *mis* met (onder anderen?) de Turken.
'(...) Ik heb nog steeds de indruk dat Bronsveld niet wezenlijk begrepen heeft waarover Constandse zich indertijd zorgen maakte (...)', schreef *Hans Ramaer* in *De AS 79*, vervolgens vaststellend dat Constandse niet alleen in een door de SP gegraven valkuil getrapt was, maar ook zijn aversie tegen maoïsten à la *Konrad Boehmer* blijkbaar overwonnen had...
In een voorafgaande alinea merkte Ramaer op dat Constandse op mijn kritiek helaas niet meer reageren kan. Ik deel wat dat betreft *helaas* Hans' mening, maar hecht er waarde aan hier op te merken dat Constandse het destijds ook niet *gewild* heeft om op mijn artikel in *De AS 64* in te gaan. Het nawoord van Anton dat bij mijn artikel werd afgedrukt betrof een tweetal brieven die hij aan *iedereen* stuurde die hem naar aanleiding van die SP-affaire geschreven had. 'Ik ben geen racist' zei Anton mij door de telefoon toen ik hem schriftelijk gevraagd had of hij mijn artikel voor zijn redactionele verantwoordelijkheid wilde nemen. Het is zondermeer in Anton te prijzen dat hij mijn artikel in *De AS 64* niet heeft willen tegenhouden, want het was hem, vrees ik, zondermeer gelukt, al was het maar omdat ik destijds

net aan het anarchistisch 'front' gearriveerd was...

Intussen denk ik over deze problematiek niet veel anders dan destijds. Onlangs trof ik mijn standpunt in deze verwoord door de humanist *Rob Tielman*: '(...) Een van de kenmerken van het recht op zelfbeschikking is het recht om daar geen gebruik van te maken' (Tielman in zijn, als bijlage bij *Rekenschap* 1987/4 in druk verschenen, Utrechtse inaugurale rede). Islamieten – want over hen gaat het dus vooral in deze discussie – hebben met andere woorden het *fundamentele* recht om islamiet te zijn.

Dat er met de islam het een en ander mis is vanuit humanistisch en zeker ook vanuit anarchistisch standpunt is mij bekend. De islam is zelfs in haar *oorspronkelijke* vorm vrouwonvriendelijk om maar eens wat te noemen, *ondanks* de uiteraard op zichzelf toe te juichen andere geluiden van verlichte islamitische theologen in Cairo en Beiroet, zoals *Ghassan Ascha* in een voortreffelijke studie, *Du statut inférieur de la femme en islam* (Ed. l'Harmattan, Paris 1987, 301 blz., 110 FF) onomstotelijk aantoonde.

Maar als anarchisten als *Constandse* en *Lehning* hun bezwaren tegen de islam laten prevaleren boven het recht op zelfbeschikking dan maken zij mijns inziens *toch* een fundamentele fout, zoals ik uitvoerig in mijn artikel in *De AS 64* beargumenteerd heb. Naar kritiek op mijn daarin verwoorde afwegingen ben ik dan ook zeer benieuwd – want daar gaat het mijns inziens uiteindelijk om.

Bladeren ontving intussen een aantal studies die op deze problematiek betrekking hebben.

Boekhandel *de Lynx* (02510-12183) gaf een scriptie van *Roel Berghuis* uit getiteld *Racisme op de werkvloer*. Het is een treurigstemmend verslag van een onderzoek naar de houding van werknemers en vakbondsleden bij Hoogovens ten opzichte van hun buitenlandse collega's (*ca. 120 blz., f.10,–*).

Bij *Ambo* verscheen i.s.m. de *NOVIB* een voortreffelijke bundel getiteld *Vreemd gespuis*, onder redactie van *Jaap Tanja* en *Jan Erik Dubbeldam*, beiden werkzaam bij de *Anne Frank Stichting*. De 15 artikelen zijn vooral historisch van karakter en helaas moet geconcludeerd worden dat het nogal tegenvalt met die traditie van tolerantie die de Nederlandse cultuur zou kenmerken (*Anne Frank Stichting (red.), Vreemd gespuis, Ambo/Novib/AFS Amsterdam 1987, 224 blz., f 32,50*).

Hoe moeilijk antiracisme zijn kan bleek onlangs toen regisseur *Johan Doesburg* in het Rotterdamse *Venster*-theater het stuk *Der Müll, die Stadt und der Tod* van *Fassbinder* wilde spelen. In Frankfort deden zich een paar jaar daarvoor dezelfde problemen voor. Bij *Athenäum* verscheen een bundel met daarin perscommentaren en dergelijke en een interview met de auteur, onder de veelzeggende kop *Philosemiten sind Antisemieten (Heiner Lichtenstein (Hrsg.), Die Fassbinder-Kontroverse oder das Ende der Schönheit, Athenäum Frankfurt a/M., 1986, 24,80 DM)*.

In dit tijdschrift viel reeds een aantal malen de term *neo-anarchisme*. Het is een term, zo hij niet al door *Thom Holterman* gemunt werd dan toch door hem uitgewerkt en verdedigd is. Veel begrepen heb ik er – vrees ik – (nog) niet van. Of heb ik dan toch gelijk als de term voor alles verwijst naar een soort *reformistisch* anarchisme? Als dat maar goed afloopt, zou ik in dat geval uitroepen. Uiteraard is er niets tegen reformisme als er in de goede richting 'gereformeerd' wordt, maar om nu te zeggen dat dat 'ook nog 's een keer' heel erg anarchistisch is... dat gaat toch wel een beetje te ver in mijn optiek. Laat het failliet van de sociaal-democratie – 'Het socialisme op sterk water'! – een goede les zijn!

Ook bij 'onze buren rechts' speelt deze problematiek en wel bij de Groenen. Actueel wat dat aangaat is nog altijd een klein boekje *Zum Verhältnis von Grüner Partei und Bewegung* dat *Jens Siegert* e.a. schreven. De standpunten van de *fundi*'s en de *realo*'s komen helder uit de verf, terwijl de conclusie (tevens de ondertitel) luidt: 'Wenn das Spielbein dem Standbein ein Bein stellt, fallen Beide aufs Maul' (*Weber, Zucht & Co., Kassel 1986, 71 blz., 10 DM*).

Joop den Uyl, Willem Drees, Jacques de Kadt, Daniel Guérin: vier bekende socialisten die de afgelopen tijd overleden. Wat betreft Guérin die elders in deze AS wordt herdacht ik trof slechts een In memoriam in het Engelse blad *Freedom* (juni 1988). Drees en Den Uyl kregen volop aandacht.

De dood van *Jacques de Kadt* zette beduidend minder pennen in beweging. Toch was deze figuur van de genoemde vier wat mij betreft verreweg de meest interessante. Om te beginnen schreef hij prachtige memoires

die in drie delen bij *Van Oorschot* verschenen: *Uit mijn communistentijd* (1965), *Politieke herinneringen van een randfiguur* (1976) en *Jaren die dubbel telden* (1978), inmiddels alle drie verramsjt geloof ik. Verder schreef hij een groot aantal studies waarvan *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939) het invloedrijkste (Den Uyl!) was.
Toch bleef zijn invloed marginaal, zijn politiek en persoonlijk optreden omstreden. De marxistische historicus *Jan Romein* noemde hem ooit 'die glimworm uit Oss' en in anarchistische kring was hij ook berucht. *Arthur Lehning* sprak in *Grondslagen* (1934/4) van *Het geval de Kadt* terwijl *Rudolf de Jong* in het pre-Provo-blad *Buiten de perken* sprak over een *dolgedraaide denker* onder de kop *De Kadt in de zak gestoken* (Bdp, 31-8-1965).
Het laatste dat ik van *De Kadt* las was een interview met hem in het *Eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, afgenomen door Jan Bank, Martin Ros en *Bart Tromp* – laatstgenoemde zou door *Romein* ongetwijfeld als 'die gloeilamp uit Eindhoven' zijn aangeduid! Dit jaarboek ligt bij *De Slegte* voor f 6,90, evenals vijf van de daarna verschenen jaarboeken. De kwaliteit van deze bundels wisselt sterk maar zijn alle het De Slegte-prijsje zeker waard.
Bladeren ontving het zevende en achtste deel van deze jaarboeken-reeks. In het zevende jaarboek een tweetal interessante artikelen over het thema *Socialisme en koloniën*, in het achtste boek vooral aandacht voor de emancipatie van *ouderen*.
(*Zevende* resp. *Achtste jaarboek voor het democratisch socialisme, red. Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam, resp. 1986 en 1987, beide ca. 175 blz., f 26,50).*
Deze jaarboekenreeks werd overigens zo'n negen jaar geleden dus opgezet om de theoretische verdieping van het sociaal-democratisch gedachtengoed te stimuleren. Dat was inderdaad nodig. Of de opzet geslaagd is kan ik niet beoordelen. In recente *WBS*-publikaties als het genoemde *Socialisme op sterk water* (van *Paul Kalma*) alsook *Schuivende panelen* (van *Jan Pronk* e.a.) worden mijns inziens wel de uiterste consequentie van het sociaal-democratische denken getrokken maar of dit nu de bedoeling van de redacteuren van het eerste uur, Tromp en Ros, was?
Anderzijds verschijnen er tegenwoordig ook prachtboeken over sociaal-democraten. *Johan Wijne* schreef een biografie van *Stuuf Wiardi Beckman*, dat extra interessant is omdat Wijne een voorstander van 'WB' is en daarmee een tegenstander van *Drees*.
De socioloog *Van Heerikhuizen* promoveerde op een proefschrift over *Bonger*, waarin niet zozeer Bonger zelf maar vooral zijn werk centraal staat (*Johan Wijne, Stuuf Wiardi Beckman, patriciër en sociaal-democraat. Thomas Rap, Amsterdam 1987, 172 blz., f 39,90; Bart van Heerikhuizen, W.A. Bonger: socioloog en socialist, Wolters Groningen, 1987, 291 blz., f 55,–).*

'Kort nieuws' tot slot.
Bluf! heeft een opvolger. Het blad *NN* (v. Ostadestraat 233d, 1073 TN Amsterdam). Hetzelfde geld voor de *Petroliehaven*. Het nieuwe Rotterdamse weekblad heet *S 35* (Postbus 35039, Rotterdam). Het tijdperk van de leuke-namen-blaadjes lijkt voorbij... Waarvan acte. (CB)

BOEKBESPREKINGEN

ANARCHISME OVER DE GRENS

Terwijl in Engeland zo ongeveer de ene na de andere anarchismetitel van de persen komt – zoals Bas Moreel in De AS 82 berichtte – is de situatie op dat gebied in Nederland ronduit deprimerend. De commerciële uitgevers laten het op enkele uitzonderingen na afweten en de libertaire uitgevers krommen hun ruggen tegen de postmoderne wind, in de hoop op betere tijden. Iedere literaire scheet van Reve en Hermans leidt tot een run op de boekhandel, maar het politieke boek is uit de gratie. En dan wreekt zich de beperktheid van het Nederlandse taalgebied: bij oplagen van minder dan duizend exemplaren zijn uitgaven niet rendabel. Engeland, Frankrijk en West-Duitsland hebben een veel groter taalgebied, zodat een anarchismefonds in die landen wèl te exploiteren is.
Bovendien kunnen door de hogere oplagen de prijzen er betaalbaar blijven, wat vanzelfsprekend de vraag naar anarchismetitels

weer stimuleert. Vandaar dat het er bijvoorbeeld bij onze buren rechts bijna paradijslijk uitziet in libertaire ogen. Er bestaan flink wat anarcho- en aanverwante ideële uitgeverijtjes en zelfs de commerciële uitgeversgiganten bieden heel wat meer en meestal goedkopere anarchismetitels dan hun Nederlandse collega's. Voor relatief weinig geld heb je al een stapel boeken van voor anarchisten toch niet onbelangrijke denkers als Foucault, Fromm, Marcuse, Habermas en Elias.

Zo kan men bij Suhrkamp/Frankfurt terecht voor de klassieker van Paul Feyerabend (*Wider den Methoden*, DM 24) en later werk (*Wissenschaft als Kunst*, DM 12; *Erkenntnis für freie Menschen*, DM 14). Fischer/Frankfurt heeft niet alleen vijf titels van Wilhelm Reich in voorraad, waaronder zijn *Reden an den kleinen Mann* (DM 9.90) en *Die sexuelle Revolution* (DM 14.80), maar ook een vertaling van het standaardwerk van Lewis Mumfort (*Mythos der Maschine*, DM 24). En Rowohlt/Hamburg biedt diverse titels van Ivan Illich (vanaf DM 6.80) alsmede *Small is beautiful* (DM 10.80) van Schumacher.

Deutscher Taschenbuch Verlag/München brengt voor het luttele bedrag van DM 10.80 een geïllustreerde pocket over de voorgeschiedenis van de ecologische beweging in Duitsland. In dit *Ökopax und Anarchie* schetst Ulrich Linse (auteur van onder meer studies over de vrije jeugdbeweging en de communebeweging en *überhaupt* een van de meest produktieve historici van het Duitse anarchisme) hoe zich in de eerste decennia van deze eeuw in Duitsland de aanzetten tot een groene beweging ontwikkelden. Niet toevallig waren het vooral anarchisten die zich met ecologie bezighielden, zij het dan dat het dan ging om de religieus en mystiek getinte stroming binnen het anarchisme. Vanzelfsprekend ruimt Linse een eervolle plaats in voor Gustav Landauer en de *Siedlungsbewegung*.

Maar de vader van het eco-anarchisme was zonder twijfel Paul Robien, die al in 1929 het sterven van de bossen en de vervuiling van de zeeën voorspelde. Robien woonde op een *Naturwarte* bij Stettin, observeerde er vogels en waarschuwde voortdurend voor de catastrofale gevolgen van het industrialisme. Toen hij ook antisemitische onzin begon uit te kramen kwam het tot een breuk met de anarchistische beweging. Toch was Robien altijd al een vreemde eend in de anarchistische bijt geweest: 'Heeft het proletariaat de techniek van het industriekapitalisme niet hard nodig en is Robiens afkeer van de steden niet wat onrevolutionair?', vroeg het anarchistische orgaan *Der freie Arbeiter* zich af. Ook de rondtrekkende muzikanten van de Gandhi-beweging, die met hun kritiek op wat nu 'consumentisme' heet, hun tijd vèr vooruit waren, rekent Linse — terecht — tot de voorlopers van het eco-anarchisme.

In het fonds van Rowohlt vinden we nog steeds de bloemlezing die Wittkop uit degeschriften van *Bakunin* (DM 8.80) samenstelde, terwijl Reclam/Ditzingen *Der Einzige* (DM 15.60) van Stirner heeft herdrukt. Bij Fischer verscheen kort geleden een interessante bijdrage van Rolf Cantzen aan een hedendaags anarchismeconcept. Dit *Weniger Staat — Mehr Gesellschaft* (DM 14.80) wordt uitgebreider in De AS besproken door Thom Holterman. Suhrkamp doet wat meer anarchisme in zijn fonds: behalve Tankret Dorsts bundel over de *Munchener Räterepublik* (DM 9), *Kapital und Arbeit* (DM 7) — Johann Mosts samenvatting van Marx' Kapital — en een aantal teksten van de jonge Landauer (*Signatur G.L.*), geredigeerd door R. Link-Salinger (DM 18), is er ook een vertaling van het algemeen als uitstekend gekwalificeerde werk van de Fransen Broué en Témine over Spanje (*Revolution und Krieg in Spanien*, DM 32).

En dan de Westduitse anarcho-uitgeverijtjes. Zoals al in De AS 80 werd opgemerkt doet Karin Kramer het momenteel rustig (wat al te rustig) aan. Misschien heeft Kramer zich een beetje vertild aan de laatste uitgave, een vertaling van de geruchtmakende Emma Goldman-biografie van Candace Falk (*Liebe und Anarchie & Emma Goldman*, DM 39.80). Het is een prachtige uitgave van 360 p., maar voor juist zo'n boek hadden de grote uitgevers — denk ik — wel belangstelling gehad. Bovendien is er veel kritiek — en niet ten onrechte — op het feit dat Kramer het uitgebreide notenapparaat van Falk heeft weggelaten. Nieuw bij Kramer is ook een vertaling van Bakoenins 'Biecht' (ruim tien jaar terug in Nederland uitgebracht door AP met een inleiding van Arthur Lehning): M. Bakunin, *Brief aus dem Gefängnis. 'Die Beichte'* (DM 19.80); alsook een bundel van Heiner Koechlin (*Empörung und Revolte*) voor DM 16.80, met onder meer een opmerke-

lijk essay over anarchisme en christendom. (KK Verlag, postfach 440417, 1000 Berlin 44.)
Libertad, postfach 440349, 1000 Berlin 44, bracht onlangs een herdruk van het in 1900 geschreven maar nog altijd zeer bruikbare boek van Paul Eltzenbacher, *Der Anarchismus*, een overzicht van de ideeën van de klassieke anarchisten. Libertad brengt de herdruk in een gebonden uitgave die dan ook DM 39.80 moet kosten. Verder bij Libertad een tweede, geheel herziene druk van het boekje van Hans-Jürgen Degen over de opstand van 17 juni 1953 in de DDR (*'Wir wollen keine Sklaven sein...'*, DM 4.80). Degen is ook de samensteller van *'Tu was du willst'. Anarchismus – Grundlagentexte zur Theorie und Praxis* (24 DM) dat bij Schwarzer Nachtschatten, postfach 1255, 2432 Lensahn verscheen. Het boek biedt teksten van de anarchistische aartsvaders, al vindt men er ook het een en ander van Murray Bookchin, Colin Ward en Roel van Duyn. Aanbevolen voor een kennismaking met het anarchisme.
Peter Peterson van het anarcho-kwartaalblad *Trafik* vertaalde enige essays van en vraaggesprekken met Noam Chomsky en bundelde die onder de titel *Arbeit, Sprache, Freiheit* (DM 13). (Trafik-Verlag, Eduardstrasse 40, 4330 Mülheim 1.) Een andere uitgeverij is die van Ulrich Klemm. In zijn Edition Flugschriften, Strassburgweg 19, 7900 Ulm verscheen een vertaling van een essay van George Woodcock – de beste geschiedschrijver van het anarchisme sinds Nettlau – over Tolstoi (*Leo Tolstoi – ein gewaltfreier Anarchist*, DM 6.50).

Het valt op dat er de laatste tijd in de BRD flink wat over libertair(e) opvoeding en onderwijs wordt gepubliceerd. Daarbij ligt de nadruk nogal sterk op de historie (Stirner, Tolstoi, Ferrer, e.a.), alhoewel er – lijkt me – toch verhelderende dingen te zeggen zijn over het heden. De Bondsrepubliek telt momenteel zeventien vrije, anti-autoritaire of alternatieve scholen, alle in mindere of meerdere mate bevolkt door de *Nachwuchs* van de anti-autoritaire studenten van de late jaren zestig. De meeste scholen zijn dan ook in de universiteitssteden te vinden, maar zelfs in kleinere steden wordt geprobeerd dergelijke scholen op te richten of erkend te krijgen (de grondwettelijke vrijheid van onderwijs verschilt er niet veel van die in Nederland!).
Met het oog daarop geeft pedagoog Klemm in zijn EF sinds kort de *Schriften zur libertären Pädagogik* uit. Inmiddels zijn twee afleveringen (DM 12 p.st.) verschenen; in *Heft 2* veel aandacht voor Ernst Friedrich (zie De AS 80). Eerder verscheen bij EF een studie over libertair onderwijs van Diedrich Peters (*Libertäre Alternativen zur Staatsschule*, DM 20).
Ook publikaties over libertaire pedagogiek bij Trotzdem-Verlag, postfach 1159, 7043 Grafenau 1. Trotzdem, rond Wolfgang Haug e.a., is niet alleen uitgever van het uitstekende anarcho-kwartaalblad *Schwarzer Faden*, maar bovendien momenteel de meest actieve libertaire uitgeverij in de Bondsrepubliek. Voor Trotzdem verzorgt Klemm met H. Bauman de uitgave van de reeks *Werkstattbericht Pädagogik* (DM 18 per deel). *Band 1* is getiteld *Geschichte und Perspektiven anarchistischer Pädagogik* en *Band 2* heet *Anarchismus und Schule* (Klemm is overigens ook één van de auteurs van de bundel *Die Entfesselung der Kreativität. Das Menschenrecht auf Schulvermeidung*, die DM 14.80 kost en is uitgekomen bij het kleine Drachen-Verlag, Obermarkt 33, 8190 Wolfratshausen.)
Recent kwam bij Trotzdem een herdruk uit van *Knastarchitektur* (DM 5), een kritiek van Wilfried Reebs op de gevangenissen, en een historische studie van Gernot Lemmert (*Die Diggers – eine fruhkommunistische Bewegung in der Englischen Revolution*, DM 25). Eerder verscheen een tweetal boeken over het Spaanse anarchisme tijdens de burgeroorlog (*A las barricades – Triumph und Scheitern des Anarchismus im Spanischen Bürgerkrieg*, DM 22; Clara und Pavel Thalmann: *Revolution für die Freiheit*, DM 25).
Ook *Die Freie Gesellschaft*, Göhrdestrasse 8, 3000 Hannover 1, geeft méér uit dan het gelijknamige anarcho-kwartaalblad. DFG brengt de 'Edition Esprit Libertaire', een reeks geschriften van anarchisten als Rocker, Nettlau, Mühsam, Kropotkin en Bakoenin. Libertair getint is eveneens de 'Edition Nautilus' van Nemo Press, Hassestrasse 22, 2050 Hamburg 80. In die reeks verscheen onder meer *Die Reaktion in Deutschland* (DM 10) van Bakoenin; het *Rotbuch* (DM 19.80) over Van der Lubbe en de Rijksdagbrand (zie De AS 80); *Leben ohne zu warten* (DM 18), een autobiografie van de anarchist

Zo d'Axa; en een vertaling van het standaardwerk over Catalonië tijdens de burgeroorlog van Carlos Semprum-Maura (*Revolution und Konterrevolution in Katalonien*, DM 36). En verder: de 'SOAK'-reeks van Junius Verlag, Von Hutten Strasse 18, 2000 Hamburg 50, werd uitgebreid met een deeltje over het denken van Landauer (Siegbert Wolf, *Gustave Landauer zur Einführung*, DM 14.80). In die reeks verscheen eerder het boekje over Bakoenin van Wim van Dooren (zie De AS 79).

Dit voorjaar overleed de in 1904 geboren Franse historicus Daniël Guérin. Hij was in anarchistische kringen bekend als 'uitvinder' van het begrip *libertair-marxisme*, dat ooit door Arthur Lehning treffend een 'contradictio in terminis' is genoemd (zie De AS 18).

Guérin was afkomstig uit een burgerlijk-liberaal milieu, studeerde politiek en geschiedenis en koos in de jaren dertig voor het trotskisme. Uit die tijd dateren zijn sublieme studies over het fascisme als *La peste brune* en *Fascisme et grand capital*. In 1946 veroorzaakte hij nogal wat opschudding in het academische establishment met zijn tweedelige studie over de Franse revolutie. Daarin omschreef hij de Parijs 'bras-nus' of 'sansculottes' als een pre-proletarische voorhoede en de Franse revolutie in de jaren 1793-95 als een embryonale proletarische omwenteling. Dat alles — uiteraard — op basis van Trotski's theorie van de 'permanente revolutie'. Dertig jaar later schreef Guérin een samenvatting van die studie, die ook in het Nederlands werd vertaald (*De klassenstrijd in de Franse revolutie*, Het Wereldvenster/Weesp 1984).

Guérin was een produktief schrijver. Zo publiceerde hij veel over de dekolonisering, over de arbeidersbeweging in de VS, over Rosa Luxemburg, over literair-historische onderwerpen en over sexualiteit.

In de jaren vijftig was hij zich gaan interesseren voor het anarchisme. Aan die belangstelling danken we zijn imposante bloemlezing *Ni Dieu, ni maître — anthologie de l'anarchisme* (Maspero/Paris, 1970, 4 dln.). Maar het eerste resultaat was de publikatie, in 1965, van een geschiedenis van het anarchisme, die een groot succes werd en ook in het Nederlands werd vertaald (*Het anarchisme*, Van Gennep/Amsterdam). Nu — ruim twintig jaar na de eerste kennismaking met dat boek — ben ik heel wat minder enthousiast dan toen. Guérin vat het anarchisme louter en alleen op als arbeidersbeweging en het accent ligt dan ook op syndicalisme en arbeidersraden. Dat het anarchisme waarschrijnlijk evenveel invloed heeft (gehad) als cultuurbeweging komt bij hem nauwelijks ter sprake.

Guérins pleidooi voor een synthese van marxisme en anarchisme kreeg rond mei 1968 de naam *libertair-marxisme*. De Parijse studenten beschouwden hem als hun goeroe, degene die kans had gezien om Marx en Bakoenin met elkaar te verzoenen. De essaybundel *Voor een libertair marxisme* (in 1970 in vertaling verschenen bij Van Gennep/Amsterdam, minus o.a. het artikel 'Proudhon en het arbeiderszelfbestuur', dat in 1971 — in een vertaling van Bas Moreel — verscheen als bijlage van *De Vrije Socialist* en in 1979 nog eens werd herdrukt door de AU) werd welwillend besproken, maar toen de euforie van die tijden voorbij was begonnen velen zich af te vragen wat er nu eigenlijk *anarchistisch* is aan het veroveren van de staatsmacht door het proletariaat. Toch bleef Guérin vasthouden aan zijn libertair-marxistische standpunten en was hij actief in enkele Franse anarcho-communistische *groupuscules*.

In theoretisch opzicht heeft Guérin het anarchisme nauwelijks van nieuwe impulsen voorzien; *libertair-marxisme* lijkt achterhaald. Zijn verdienste ligt dan ook op een ander vlak: door zijn geschriften heeft hij hernieuwde belangstelling gewekt voor het anarchisme en heeft hij twijfelende marxisten uiteindelijk de weg gewezen naar het libertaire socialisme.

Van Duitsland via Frankrijk terug naar Nederland, waar Tilburg University Press, postbus 90153, 5000 LE Tilburg de dissertatie *Marx en Proudhon* van Frans van Peperstraten heeft uitgebracht. Het boek (29,50 gulden) gaat vooral over 'Misère de la philosophie', het antwoord van Marx op 'Philosophie de la misère' van Proudhon. In dit filosofiedebat laat scheidsrechter Van Peperstraten Marx op punten winnen.

Dat neemt niet weg dat het droevig is gesteld met het marxisme, zo blijkt nog eens uit de zojuist bij Van Gennep/Amsterdam verschenen bundel *Een toekomst voor het socialisme?* (38,50 gulden). Het boek bevat de teksten die uitgesproken en bediscussieerd

zijn op een symposium dat vorig jaar door de RU Groningen werd georganiseerd. Men treft er bijdragen in van o.m. Oskar Negt, Martin Jay, Paul Kalma, Siep Stuurman en Ger Harmsen. Het marxisme heeft voor hen afgedaan en ijverig zoekt ieder aan zijn rechterkant naar oplossingen voor de crisis van het socialisme. Zo huldigen degenen die ooit het reëel bestaande socialisme goedpraatten nu meningen, zoals wijlen Den Uyl die zo vlammend kon verdedigen en roepen de rechtse sociaaldemocraten om nog méér markteconomie. Maar niemand komt op het idee eens te kijken hoe anarchisten het begrip 'socialisme' invullen.

En om vrolijker te eindigen: wie 14,50 gulden overmaakt op postgiro 602615 van André in Arnhem krijgt *To breathe together* toegestuurd. Het is een *reader* van 177 p. met overdrukken uit Canadese anarcho-bladen. De artikelen uit bladen als *Kick It Over, BOA, Reality Now* en niet te vergeten het sympathieke *Open Road* zijn waard gelezen te worden. Veel anarca-feminisme in Canada en dus ook in deze bundel. Opvallend afwezig is het anarcho-blad *Our Generation*. Waarom?

Voor hetzelfde bedrag kan men momenteel Roel van Duyns *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965—1967* in de ramsj tegenkomen. Het is een onmisbaar boek omdat het zowel een uitgebreide kroniek van de gebeurtenissen bevat (grotendeels ontleend aan *Het witte gevaar* van Van Duyn uit 1967), als een selectie uit het tijdschrift *Provo*. (Het indertijd in beslag genomen eerste nummer is zelfs in zijn geheel herdrukt.) Dat de visie op Provo vanzelfsprekend gekleurd is, moet de lezer maar voor lief nemen. (HR)

NIEUWS VAN HET CIRA

Nu het CIRA (Centre International de Recherches sur l'Anarchisme) door gebrek aan vrouwkracht — want het is sterk een vrouwenzaak — tijdelijk niet zo actief aan acquisitie doet, drijft het door de langdurige nauwe contacten vooral op aanwinsten uit taalgebieden die voor Nederlanders niet zo toegankelijk zijn.

Om met het lijvigste en opvallendste te beginnen: het laatste gedeelte van de Proudhonsumma van de eerwaarde heer Pierre Haubtmann, bij zijn overlijden in 1971 rector van het Katholiek Instituut in Parijs: *Pierre-Joseph Proudhon, sa vie et sa pensée, 1949—1865*, uitgever Desclée De Brouwer, Parijs, 2 delen, 991 bladzijden, alleszins leesbaar geschreven en ondanks de geestelijke staat van de schrijver noch een heiligenleven noch een duivelsbezwering maar wat hij zelf noemt: een kritische levensbeschrijving. Eerder verschenen van hem bij verschillende uitgevers: *Marx et Proudhon, leurs rapports personnels 1844—1847; P.-J. Proudhon, genèse d'un antithéiste; La philosophie sociale de P.-J. Proudhon; Proudhon, Marx et la pensée allemande; P.J. Proudhon, sa vie et sa pensée (1809—1849), thèse principale*, want Haubtmann is op Proudhon gedoctoreerd. Verder was hij de geestelijke (sic!) vader van de uitgaven *Lettres de Proudhon à sa femme*, en *Carnets de P.-J. Proudhon*, in vier pillen van de acht die op het programma stonden. Het pure kwaad is die katholieke kerk dus ook weer niet met een zo hoog geplaatste functionaris die met zoveel sympathie over deze vijand van god kon schrijven.

Een tweede snoepje is de brochure *Over het vierde (oktober 1920) militair-politieke akkoord tussen het Revolutionair-Opstandige Leger (van de Machnovieten) en de kommunistische regering van de RSFSR* van de hand van de in 1985 in Moskou overleden anarchist (zo beschouwde hij zichzelf volgens Roy Medvedev) Vladimir Litvinov, in het Russisch gepubliceerd als speciaalnummer van de *International Review of Social History* (Assen/Amsterdam) (Vol. XXXII-1987-supplement) met een Engelse vertaling van Roy Medvedevs aan Litvinov gewijde *In Memoriam*. Al eerder verscheen van Litvinov in het Frans *Nestor Makhno et la question juive* in de Parijse brochurereeks Volonté Anarchiste. Beide uitgaven zijn te danken aan de bemoeienissen van de anarchistische groep Iztok in Parijs die daar een Franstalig tijdschrift onder die naam uitgeeft met artikelen over de communistische wereld, met name de Oosteuropese (Iztok, BP 70, 75563 Paris Cedex 12).

Uitgeverij Analis in Bordeaux heeft het CIRA en de wereld verblijd met een aangevulde heruitgave van het lang uitverkochte *L'increvable anarchisme* van Louis Mercier Vega, een van de Multatuli's uit het anarchistische wereldje, die zich door geruchten over beweerde activiteiten voor de CIA (wat dat betreft hebben 'we' van allerlei CP'n niet veel te leren: wij kunnen het zelfs zonder

centrale comité's) niet heeft laten weerhouden van het voor zijn vrijwillige dood lanceren van het achttien nummers lang verschenen internationale tijdschrift *Interrogations* en van het initiëren van de serie internationale conferenties die het Centro Studi Libertari G. Pinelli uit Milaan, nu al een aantal jaren gaande houdt, zij het de laatste tijd niet meer zo jaarlijks als in het begin. Bij verschijnen in 1970 was het boekje door de gebeeldhouwde schrijfstijl en de toen verrassend eigentijdse voorbeelden hartversterkend in een tijd dat het anarchisme nog niet zo geaccepteerd was.
Uit Portugal zijn er teksten van in 1987 in Lissabon gehouden internationale studiedagen 'Tecnologia e Liberdade', met uit de literatuur bekende namen als C. George Benello, J.M. Carvalho Ferreira, Joel Spring, Eduardo Colombo. Thom Holterman zou er meer over kunnen vertellen, want hij sprak daar over het in onze contreien ontwikkelde concept 'sociocratie'. Mocht je het betreuren dat al dat heerlijks min of meer onherkenbaar is gemaakt door de vertaling in het Portugees, wat belet je dan om ook *zo'n* internationale anarchistische bijeenkomst te organiseren en alles in het Nederlands te (laten) vertalen? Geen geld? Leer dan Spaans en lees Osvaldo Bayers *Los anarquistes expropiadores* over Zuidamerikaanse toestanden waar je wat van kunt leren.
Met iemand die op dat gebied ook actief is geweest, is een Franse groep een brochurereeks begonnen onder de naam *Itinéraire*. Tot nu toe verschenen Durruti, Sacco & Vanzetti en Kropotkin. Het volgende nummer zou over Rudolf Rocker gaan en daarna is Proudhon aan de beurt. Helemaal origineel is zo'n opzet niet, maar zover ik aan het Kropotkinnummer kon zien is zij wel degelijk uitgewerkt: allerlei aspecten van de man komen aan de orde en het is geïllustreerd met veel foto's en andere afbeeldingen, waarvan ik de meeste niet eerder had gezien. Abonnement 2 nummers: 50 FF; géén geld, wel?, voor zo'n omvang (52 p.) en kwaliteit. Itinéraire, 1bis, Avenu Emilie, 77500 Chelles.
Misschien zijn deze en andere aanwinsten van het CIRA ook op het Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam te vinden, maar als je, in plaats van op een industrieterrein, eens een paar uren tussen Zwitserse bergen wilt doorbrengen, ga dan buiten augustus op een dinsdag- of vrijdagmiddag tussen 5 en 8 uur naar de Rue de Cèdres no 14 (souterrein) in Genève, of bel Lausanne 323543 of 324819 voor een andere afspraak. Als je lid bent kun je ook per post lenen. Alleen de terugzendkosten zijn dan nog voor jouw rekening. Kosten, inclusief het bibliografisch bulletin met tientallen aanwinsten die hier onvermeld moeten blijven, SF 25 per jaar op postrekening 12-17750 van CIRA, case postale 214, 1211 Genève 13. Dat laatste is ook het (nieuwe) postadres van het CIRA – beide postcodenummers vermelden, anders krijg je je brief met Zwitserse postprecisie terug. Een kennismakingsexemplaar van het bulletin wordt op verzoek gratis toegezonden. (BM)

FRANKFORTERS

In het muzieknummer van De AS (*De AS 78*) werden beide studies nog genoemd: Horkheimer en Adorno's *Dialektik der Aufklärung* en Benjamin's *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*. Bij de SUN verschenen beide onlangs in een Nederlandse vertaling. Wat 'Het kunstwerk' betreft gaat het hier om een herdruk van een vertaling uit 1970, uitgebreid met een tweetal andere essays van Benjamin: zijn *Kleine geschiedenis van de fotografie* en een essay over de verzamelaar en historicus *Eduard Fuchs*. Jammer is dat een goede verantwoording ontbreekt: waarom vertaler *H. Hoeks* koos voor het Duitse origineel van 'Het kunstwerk' en niet voor de Franse, op een aantal essentiële punten nogaf afwijkende, versie ervan, die in het *Zeitschrift für Sozialforschung* verscheen (*ZfS* 5(1936): 1) blijft andermaal onduidelijk.
De vertaling van de *Dialektik der Aufklärung*, door *Michel van Nieuwstadt* is daarentegen 'nieuw' en derhalve van groot belang, ook al is er op die vertaling wèl het een en ander aan te merken. Het boek van Horkheimer en Adorno is inmiddels zondermeer klassiek te noemen, ook al is het mijns inziens onjuist Adorno en Horkheimer als voorlopers van het pòst-modernisme te beschouwen, zoals een aantal Franse filosofen doet. Deze opvatting wordt dan ook terecht betwist in een recente studie van *Jan Baars, de mythe van de totale beheersing*. Baars onderstreept hierin onder andere de *ambivalentie* van Horkheimer en Adorno tegenover de idealen van de Verlichting, maar wijst er tevens op dat zij die idealen daar-

mee nog niet loslieten. (CB)

Walter Benjamin, Het kunstwerk in het tijdperk van zijn totale vernietiging van zijn technische reproduceerbaarheid; SUN Nijmegen, 1985, 127 blz., f 24,50.

Max Horkheimer en Theodor W. Adorno, Dialectiek van de Verlichting, filosofische fragmenten; SUN Nijmegen, 1987, 279 blz., f 44,50.

Jan Baars, De mythe van de totale beheersing: Adorno en Horkheimer en de dialectiek van de vooruitgang; SUA Amsterdam, 1987, 277 blz., f 35,–.

CONTROLE, ECOLOGIE, DECENTRALISATIE, MISDAAD EN STRAF

De laatste tijd verschijnen steeds meer titels van of voor juristen over onderwerpen die ook bij anarchisten in de belangstelling staan. Een willekeurige oogst aan onderwerpen: 'ecologische bedreigingen', 'decentralisatie', '(voor)oordelen over misdaad en straf'.

De Duitse rechtssocioloog N. Luhmann houdt zich bezig met de poging inzichtelijk te maken dat de ecologische problematiek niet eenvoudigweg in termen van oorzaak en gevolg te vatten is (causaliteitsdenken). Een van de belangrijkste momenten in het causaliteitsdenken is het antwoord op de vraag: Wie beslist wat als oorzaak wordt gezien, en wie is voor die beslissing verantwoordelijk te houden? Causaliteitsuitspraken lijken eenvoudig (als je dit doet, dan gebeurt er dat), maar ze zijn zeer complex. In feite komt het met dat soort uitspraken neer op een meer of minder willekeurige toerekening van gevolgen aan oorzaken. Luhmann geeft aan niet méér op het oog te hebben met zijn tekst dan de contouren van het probleem aan te geven. Dit doet hij echter in een taalgebruik en vaak in een betoog van zo'n hoog abstractieniveau, dat ik als lezer menigmaal het spoor bijster raakte.

Een onderwerp waarop Luhmann het patent lijkt te hebben betreft 'de reductie van de complexiteit'. Pas wanneer we de ingewikkeldheid van de werkelijkheid wat kunnen terugbrengen, lukt het ons een beetje door te krijgen wat er om ons heen gebeurt. Dat effect wordt ook van decentralisatie verwacht. Juristen verstaan daaronder het overlaten van de bevoegdheid tot regeling en bestuur aan (rechts-)gemeenschappen, waarbij deze in de mogelijkheid worden gesteld een eigen beleid te voeren. Een dergelijke omschrijving lijkt niet veraf te liggen van wat anarchisten daarover – in de kern – zouden opmerken. Het beleid van de huidige regering heet daar echter ook op gericht te zijn. Daar blijkt niet veel van terecht te komen.

Bovendien is er nog de provinciale bemoeizucht met de gemeentelijke beleidsvrijheid; denk bijvoorbeeld aan het onthouden van goedkeuring door de provincie aan uitgaven ten gunste van ontwikkelingssamenwerking door gemeenten. Nu de rechter steeds meer interpretatie- en afwegingsruimte krijgt, lijkt de rechter decentralisatie als staatsrechtelijke organisatienorm te hanteren om de gemeentelijke beleidsvrijheid tegen bemoeizucht van andere overheden af te schermen. Aan die problematiek besteedt J.B.J.M. ten Berge in zijn intreerede als hoogleraar in het staats- en bestuursrecht (te Utrecht) aandacht.

De rechter vervult een controle-functie in het bestaande politiek-maatschappelijke systeem. Er zijn meer instanties die een controlefunctie uitoefenen, waaronder het parlement. Dat orgaan staat de laatste jaren in de publieke belangstelling door zijn gebruik van het controle-instrument: de parlementaire enquête, ingezet in de RSV-affaire, de Bouwsubsidie-affaire en nu weer in de Paspoortaffaire. De bestuurskundige W. Beck vroeg zich af of de parlementaire enquête een ritueel is of een sturingsinstrument. Om een mogelijk antwoord op die vraag te geven, onderzocht hij de gang van zaken rond de RSV-enquête. Geen gemakkelijke stof (blijkend vooral uit de eerste twee hoofdstukken), maar door een goede docering van letterlijke uitspraken van parlementariërs wel leesbaar en informatief gehouden. De vraag 'ritueel of sturingsinstrument?' wordt niet beslissend beantwoord. Dat hangt mede af van het 'beeld' waarmee men werkt.

Wat 'maakt' de beelden waarmee mensen werken? Welke beelden van misdaad en het strafsysteem bijvoorbeeld worden er gehuldigd en in hoeverre zijn die gespreid onder de (Nederlandse) bevolking? Dat is de probleemstelling in het proefschrift van de Rotterdamse criminologe E. Rood-Pijper (waarop zij onlangs promoveerde). Waarom houdt zij zich met die vraagstelling bezig? Beleidsmakers, onder wie de minister van justitie, maar ook officieren van justitie beroepen zich vaak op de 'publieke opinie'. Zij verwijzen dan naar het publiek dat 'het' niet meer neemt en sterk verontrust is over

de misdaadsituatie. Zo'n beroep of verwijzing mondt dan veelal uit in: meer politie en meer cellen, zwaarder straffen. Maar is die publieke opinie wel één? Leven er niet meer 'beelden', die de resultanten zijn van invloeden uit de sociale, culturele en materiële omgeving?

Daar ging Rood-Pijpers naar op zoek, en zij stelde er een zestal samen. Uit haar analyses blijkt dat mensen met hun visies op mens en maatschappij en op misdaad en straf, laten zien hoe zij hun eigen positie in de samenleving ervaren. Zo zijn er mensen die zich blijkens hun 'beeld' erg bedreigd voelen door de ontwikkeling van de samenleving. Zij geven aan dat zij hierover erg ontevreden zijn, maar omdat zij zich door hun gezagsgetrouwheid zonder meer overleveren aan de machthebbers, denken zij geen invloed te kunnen uitoefenen op die ontwikkeling. Het zijn juist deze mensen die zich sterk bedreigd voelen door de misdaad, maakt Rood-Pijpers duidelijk.

Is het niet iets om als anarchist daarover na te denken? Wat zou je van de volgende bevindingen zeggen: het gegeven dat rond 60 procent van de bevolking meningen heeft over misdaad en straf zoals die van generatie op generatie worden overgeleverd, zou dat met de mening over anarchisme misschien ook zo liggen? Een mening die samenhangt met bommengooien en chaos veroorzaken en protesteren. Dat ook dit weer heel gedifferentieerd gezien moet worden, weten wij wel maar wie buiten ons nog meer?

Vraag je nu aandacht voor 'anarchisme' of voor thema's die vanuit een anarchistische invalshoek benaderd worden? Werk je in het maatschappelijke comminicatieproces op het niveau waar de aandachtsregels gelden, ten behoeve van de vorming van de openbare mening, of de beslisregels ten behoeve van de parlementaire besluitvorming? Dat heeft elke actievoerder zich af te vragen als hij met kritiek op het bestaande enige invloed (over 'greep op' of 'controle over' zullen we maar zwijgen) op het maatschappelijke sturingsmechanisme wil krijgen. Het is op basis van dit aan Luhmann ontleende model, dat de Duitse auteurs Bredow en Brocke in hun *Krise und Protest* naar de oorsprong en naar de elementen van de vredesbeweging hebben gezocht (te weten in Engeland, Nederland, Frankrijk en West-Duitsland). Die vredesbeweging zien zij overigens als onderdeel van wat wel de 'nieuwe sociale bewegingen' worden genoemd, waaraan zij ook aandacht besteden. Die studie kon uitgevoerd worden ondermeer vanwege het verwerven van een 'Nato Research Grant'.

Als men acht slaat op de bovenvermelde titels, dan is het duidelijk dat het recht zich in vele facetten voordoet. Het is een boeiende, maar veelal ook een vermoeiende bezigheid die vele facetten uit elkaar te houden. Om bij die bezigheden een helpende hand te reiken is de bundel 'Interne en externe analyses van recht' ontstaan. Jammer is dat de meeste auteurs de methode van de eindeloze classificatie hebben gehanteerd (dát werkt vermoeidheid bij de lezer in de hand: je wordt niet in een betoog 'meegenomen'). Een geproblematiseerde uitwerking had meer voor de hand gelegen: niemand onthoudt een ver doorgevoerde classificatie, wel het probleem-type. Wie aan deze kritiek ontkomen zijn ondermeer N.H.M. Roos, die de rechtsgeldigheid van het veranderen van grondwetten bespreekt (een en ander in het licht van de voorbije discussie over de plaatsing van de kruisvluchtwapens), en H. Franken over systeemtheorie en rechtswetenschap. Het betoog van de laatste geeft een handvat om teksten van de eerdergenoemde N. Luhmann beter te begrijpen. (ThH)

W. von Bredow und R.H. Brocke, Krise und Protest, Ursprünge und Elemente der Friedensbewegung in Westeuropa, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1987, 247 blz., 32 DM.

E. Rood-Pijpers, Mensen over misdaad en straf, Gouda Quint, Arnhem, 1988, 330 blz.

W. Beck, Parlementaire controle: ritueel of sturingselement?, een analyse van verhoudingen, wisselwerkingen en mechanismen in het politieke proces, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1987, 165 blz., f 25,–.

J.B.J.M. ten Berge, Rechter en decentralisatie, intreerede, Tjeenk Willink, Zwolle, 1987, 47 blz., f 15,50.

N. Luhmann, Ökologische Kommunikation, Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1988 (2de ongew. druk), 275 blz., 24,80 DM.

J.H.M. Klanderman, N.M.H. Roos, Interne en externe analyses van recht, Proeven van moderne rechtstheorie, Tjeenk Willink, Zwolle, 1988, 243 blz., f 39,50.

DE AS 83

Prijs f 5,90